

Міністерство освіти і науки України
Ministry of Education and Science of Ukraine

Херсонський державний університет
Kherson State University
(м. Івано-Франківськ)

ПІВДЕННИЙ АРХІВ SOUTH ARCHIVE

(історичні науки)
(Historical Sciences)

Випуск — XLVIX
Issue

Видавничий дім
«Гельветика»
2025

Реєстрація в Національній раді України з питань телебачення і радіомовлення: Рішення № 2944 від 24.10.2024
(Ідентифікатор медіа R30-05626).

Суб'єкт у сфері друкованих медіа – Херсонський державний університет (вул. Університетська, 27, м. Херсон, 73000, e-mail: office@ksu.ks.ua. Тел.: +38 096 310 26 36).

Мови розповсюдження: українська, англійська, польська, німецька. Включено до категорії «Б» Переліку наукових фахових видань України зі спеціальності B9 «Історія та археологія» на підставі Наказу Міністерства освіти і науки України № 1017 від 27 вересня 2021 року (додаток 3).

Журнал включено до наукометричної бази даних Index Copernicus (Республіка Польща)

Затверджено відповідно до рішення вченої ради Херсонського державного університету (протокол від 31.03.2025 р. № 14)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Водотика Сергій Григорович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії, археології та методики викладання Херсонський державний університет, Україна.

ЗАСТУПНИК ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА:

Черемісін Олександр Вікторович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії, археології та методики викладання Херсонський державний університет, Україна.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ СЕКРЕТАР:

Кузовова Наталя Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії, археології та методики викладання Херсонський державний університет, Україна.

ТЕХНІЧНИЙ СЕКРЕТАР:

Діба Людмила Миколаївна – аспірантка кафедри історії, археології та методики викладання, Херсонський державний університет, Україна.

ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:

Дрозд Роман Михайлович – доктор історичних наук, професор, Почесний професор Херсонського державного університету, професор Інституту історії, Академія Поморська в Слупську, Польща; Робак Ігор Юрійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри суспільних наук, Харківський національний медичний університет, Україна;

Рижєва Надія Олександрівна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Навчально-наукового педагогічного інституту імені В. О. Сухомилинського, Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова, Україна;

Гречко Денис Сергійович – доктор історичних наук, професор, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку, Інститут археології НАН України, Україна;

Котлярчук Андрій – доктор історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту сучасної історії Школи історичних та сучасних студій, Університет Седертерна (Стокгольм), Швеція;

Пархоменко Владислав Анатолійович – доктор історичних наук, професор кафедри історії, Чорноморський національний університет імені Петра Могили, Україна;

Михайленко Галина Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії, археології та методики викладання, Херсонський державний університет, Україна;

Макієнко Олексій Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри готельно-ресторанного та туристичного бізнесу, Херсонський державний університет, Україна;

Батенко Ганна Вячеславівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії, археології та методики викладання, Херсонський державний університет, Україна;

Бойков Олег Юрійович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії, археології та методики викладання, Херсонський державний університет, Україна.

Офіційний сайт видання: <http://pahs.journal.kspu.edu>

Південний архів (історичні науки) : Збірник наукових праць.

Випуск XLVIII. – Івано-Франківськ : ХДУ, 2025. – 62 с.

© ХДУ, 2025

Registered by the National Council of Television and Radio Broadcasting of Ukraine: Decision No. 2944 as of 24.10.2024
(Media ID: R30-05626).

Media entity – Kherson State University (Universytetska str., 27, Kherson, 73000, e-mail: office@ksu.ks.ua. Tel: +38 096 310 26 36).

Languages: Ukrainian, English, Polish, German.

Included in category "B" of the List of scientific professional publications of Ukraine in specialty B9 "History and Archeology" on the basis of the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine № 1017 from September 27, 2021 (Annex 3).

The journal is included in scientometric database Index Copernicus (the Republic of Poland)

Approved by the Decision of Academic Council of Kherson State University (protocol № 14, 31.03.2025)

EDITOR DIRECTOR:

Vodotyka Serhii Hryhorovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine.

DEPUTY CHIEF EDITOR:

Cheremisin Oleksandr Viktorovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine.

ASSISTANT EDITOR:

Kuzovova Natalia Mykolaivna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine.

TECHNICAL SECRETARY:

Dyba Liudmyla Mykolaivna – Postgraduate Student at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine.

EDITORIAL BOARD MEMBERS:

Drozdz Roman Mykhailovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Honored Professor of Kherson State University, Professor at the Institute of History, Pomeranian Academy in Slupsk, Poland;

Robak Ihor Yuriiovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of Social Sciences, Kharkiv National Medical University, Ukraine;

Ryzheva Nadiia Oleksandrivna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of History, V. O. Sukhomlynskyi Educational and Scientific Pedagogical Institute, Admiral Makarov National University of Shipbuilding, Ukraine;

Hrechko Denys Serhiiiovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Senior Research Associate at the Department of Archeology of the Early Iron Age, Institute of Archeology of the NAS of Ukraine;

Kotliarchuk Andrii – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Research Associate at the Institute of Contemporary History of the School of Historical and Modern Studies, Södertörn University (Stockholm), Sweden;

Parkhomenko Vladyslav Anatoliiovych – Doctor of Historical Sciences, Professor at the Department of History, Petro Mohyla Black Sea National University, Ukraine;

Mykhailenko Halyna Mykolaivna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine;

Makienko Oleksii Anatoliiovych – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department of Hotel, Restaurant and Tourism Business, Kherson State University, Ukraine;

Batenko Hanna Viacheslavivna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine;

Boikov Oleh Yuriiovych – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine.

Official website of edition: <http://pahs.journal.kspu.edu>

South Archive (Historical Sciences): Collected papers. Issue XLVIII. –

Ivano-Frankivsk : Kherson State University, 2024. – 62 p.

© KSU, 2025

ISSN 2786-5118 (Print)

ISSN 2786-5126 (Online)

DOI 10.32999/ksu2786-5118/2025-49

ЗМІСТ

Адамович С. В. РУЙНУВАННЯ ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА ПІВДНЯ УКРАЇНИ ДЕРЖАВНИМИ ОРГАНАМИ РФ НА ОСНОВІ СВІДЧЕНЬ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ (2022–2024 РР.)	5
Богдашина О. М., Жадан І. С. СЕРЕДНЬОВІЧНІ ЕХЕМПЛА У ЗАРУБІЖНИХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ: ЗНАХІДКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ	13
Паска Б. В., Шепітак Н. Р. СТЕФАНІЯ ШАБАТУРА ТА ІРИНА СТАСІВ-КАЛИНЕЦЬ ЯК АКТИВНІ УЧАСНИЦІ ЛЬВІВСЬКОГО ДИСИДЕНТСЬКОГО СЕРЕДОВИЩА	22
Петлінська Ю. В. ЗМІНИ В СИСТЕМІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я МІСТА КІРОВОГРАДА В РОКИ ГІТЛЕРІВСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ	29
Симонович Д. В. НЕОРОМАНТИЗМ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ В. ЛИПИНСЬКОГО-ІСТОРИКА: СУЧАСНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ	35
Черемісін О. В., Скрипник Д. А. ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ ХЕРСОНА НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	44
Шишко О. Г. РЕАКЦІЯ РОБІТНИКІВ ТА РОБІТНИЦЬ ОДЕСИ Й МИКОЛАЄВА НА ПРОВЕДЕННЯ СУЦІЛЬНОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ ТА НА ЇЇ НАСЛІДКИ	50
Водотика С. Г., Савенок Л. А. НОВА ФУНДАМЕНТАЛЬНА ПРАЦЯ З ІСТОРІЇ ХЕРСОНА: РЕЦЕНЗІЯ-РЕФЛЕКСІЯ НА ДОВІДНИК БІЛИЙ Д., ГОМАНЮК М., ДЯЧЕНКО С., КУЗОВОВА Н., МАКІЄНКО О., ЯРОВИЙ В. ЗВІЛЬНЕНА КАРТА. ДОВІДНИК НОВИХ ГЕОНІМІВ ХЕРСОНСЬКОЇ ГРОМАДИ. ЗАГ. РЕД. Д. БІЛОГО, М. ГОМАНЮКА. ХЕРСОН: ВИД-ВО ХЕРСОНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ, 2025. 238 С.	58

CONTENTS

Adamovych S. V. THE DESTRUCTION OF THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT OF THE SOUTH OF UKRAINE BY RUSSIAN STATE AUTHORITIES ON THE BASIS OF THE TESTIMONIES OF INTERNALLY REPLACED PEOPLE (2022–2024)	5
Bohdashyna O. M., Zhadan I. S. MEDIEVAL EXAMPLES IN FOREIGN SCIENTIFIC RESEARCH: FINDS AND PROSPECTS	13
Paska B. V., Shepitak N. R. STEFANIA SHABATURA AND IRYNA STASIV-KALYNETS AS ACTIVE PARTICIPANTS IN THE LVIV DISSIDENT ENVIRONMENT	22
Petlinska Yu. V. CHANGES IN THE HEALTHCARE SYSTEM OF KIROVOGRAD CITY DURING WORLD WAR II	29
Symonovych D. V. NEOROMANTICISM IN THE HISTORICAL LEGACY OF V. LYPYNSKYI: CONTEMPORARY INTERPRETATIONS.....	35
Cheremisin O. V., Skrypnyk D. A. SOURCE ON THE HISTORY OF KHERSON MUNICIPAL SELF-GOVERNMENT IN THE EARLY 20 TH CENTURY	44
Shyshko O. H. REACTION OF WORKERS OF ODESA AND MYKOLAIV TO THE IMPLEMENTATION OF COMPLETE COLLECTIVATION AND ITS CONSEQUENCES	50
Vodotyka S. H., Savenok L. A. A NEW FUNDAMENTAL WORK ON THE HISTORY OF KHERSON: A REVIEW AND REFLECTION ON THE HANDBOOK BILYI D., HOMANIUK M., DIACHENKO S., KUZOVOVA N., MAKIIENKO O., YAROVYI V. “THE FREED MAP. DIRECTORY OF NEW GEONYMS OF THE KHERSON COMMUNITY.” EDITORS: D. BILYI, M. HOMANIUK. KHERSON: PUBLISHING HOUSE OF KHERSON STATE UNIVERSITY, 2025. 238 PAGES.....	58

УДК 37-021.3=161.2(477.7)-044.963=161.1“2022/2024”
DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2025-49-1>

РУЙНУВАННЯ ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА ПІВДНЯ УКРАЇНИ ДЕРЖАВНИМИ ОРГАНАМИ РФ НА ОСНОВІ СВІДЧЕНЬ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ (2022–2024 РР.)

Адамович Сергій Васильович,
*доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри теорії та історії держави і права
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника
sergey.adamovych@pnu.edu.ua
orcid.org/0000-0003-4236-741X*

Метою дослідження є аналіз дій російської влади щодо цілеспрямованого руйнування освітньої інфраструктури Півдня України, що передбачало репресивні заходи стосовно українських педагогів і науковців, русифікацію, індоктринацію учнівської та студентської молоді на окупованих територіях, цілеспрямоване знищення обстрілами освітніх закладів, розграбування їх майна. **Методи.** Автор статті у своєму дослідженні користується аналітичним методом для аналізу публікацій у засобах масової інформації, звітів правозахисних організацій, офіційних документів; інтерв'ювання внутрішньо переміщених осіб; методом контент-аналізу для вивчення текстів пропагандистських матеріалів, які поширювалися серед учнів російською владою; порівняльним методом для порівняння сучасного стану української освіти на Півдні України з довоєнним станом; історичним методом для аналізу передумов і хронології освітніх змін на окупованих територіях. Соціологічний метод дав змогу вивчити реакцію учнів, учителів, батьків на примусове запровадження російської освіти. Статистичний метод використовувався для збору й аналізу даних. **Результати.** У статті проаналізовано здійснення державними органами РФ руйнування освітнього середовища Півдня України у 2022–2024 рр. на основі свідчень внутрішньо переміщених осіб як елемент окупаційної політики росії стосовно української нації. **Висновки.** Автор стверджує, що обстріли освітньої інфраструктури російськими військами мають цілеспрямований характер, індоктринація, русифікація та депортація українських дітей і молоді мають комплексний характер і є частиною геноциду РФ щодо українців, освітян та науковців на окупованих територіях Півдня України піддаються жорстоким репресіям за проукраїнську позицію. Дії військово-політичного керівництва РФ щодо українського освітнього середовища Півдня України порушують численні міжнародно-правові норми.

Ключові слова: Південь України, російська окупація України, русифікація освіти, індоктринація дітей і молоді, знищення росіянами українського освітнього простору, репресії щодо українських освітян і науковців.

THE DESTRUCTION OF THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT OF THE SOUTH OF UKRAINE BY RUSSIAN STATE AUTHORITIES ON THE BASIS OF THE TESTIMONIES OF INTERNALLY REPLACED PEOPLE (2022–2024)

Adamovych Sergii Vasylovych,
*Doctor of Historical sciences, Professor,
Head of the Department of Theory and History
of State and Law
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University
sergey.adamovych@pnu.edu.ua
orcid.org/0000-0003-4236-741X*

The aim of this study is to analyze the actions of the Russian authorities concerning deliberate destruction of the educational infrastructure of the South of Ukraine including repressive measures against Ukrainian teachers and scholars, russification, indoctrination of school and university students in the occupied territories, targeted destruction of educational institutions through shelling, and the looting of their property. **Methods.** The author of this article employs analytical method to analyze publications in mass media, reports from human rights organizations, official documents, interviews with internally displaced people, content analysis to study texts of propaganda materials disseminated among students by the Russian authorities, a comparative method during comparison of the modern state of the Ukrainian education in Southern Ukraine and with its state in pre-war conditions, and a historical method to analyze the prerequisites and chronology of educational changes in the occupied territories. The sociological method was used to study the reactions of students, teachers, parents to the forced implementation of the Russian education system. The statistical method was applied for data collection and its analysis. **Results.** The article analyzes how Russian state authorities have destroyed

the educational environment of the South of Ukraine from 2022 to 2024 on the basis of testimonies of internally displaced people as an element of Russia's occupation policy against the Ukrainian nation. **Conclusions.** The author claims that shelling of educational infrastructure by Russian militaries is deliberate. Indoctrination, russification and deportation of Ukrainian children and youth form a systematic policy and are part of the genocide against Ukrainians. Educators and scholars in the occupied territories of the South of Ukraine face severe repressions for their pro-Ukrainian stance. The actions of Russia's military-political leadership against Ukraine's educational environment in Southern Ukraine violate numerous international legal norms.

Key words: South of Ukraine, Russian occupation of Ukraine, Russification of education, indoctrination of children and youth, destruction of Ukrainian educational space by Russians, repressions against Ukrainian educators and scholars.

1. Вступ

Після початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну державні чинники РФ розпочали руйнування освітнього середовища, використовуючи його як ефективний інструмент для знищення української ідентичності (витравлювання української культурної спадщини та мови, нав'язування російських наративів, сприяння асиміляції і втраті національної самосвідомості). Російські агресори здійснюють на окупованих територіях русифікацію та індоктринацію дітей і молоді, піддають репресіям українських освітян і науковців. Українські території, що не перебувають під безпосереднім контролем Росії, зазнають цілеспрямованого руйнування освітньої інфраструктури – знищення внаслідок обстрілів шкіл, дошкільних закладів, університетів тощо. Попри це, частина навчальних і наукових центрів цивілізованого світу продовжують співпрацювати з російською системою освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні лише почали з'являтися перші концептуальні публікації, що стосуються руйнації державними органами РФ українського освітнього середовища. У них вже є оцінки щодо свідомого знищення Росією під час війни освітньої галузі України. Однак вони не базуються на значному джерельному матеріалі.

Так, сучасні дослідження, свідчення очевидців і дані відкритих джерел дають змогу стверджувати, що руйнацію освіти росіяни використовують як один із гібридних засобів у веденні війни щодо України. Відзначимо, що у 2023 р. дослідники Лабораторії гуманітарних досліджень Єльської школи громадського здоров'я (Хошнуд К., Раймонд Н., Ховарт К.) опублікували працю, яка присвячена російській систематичній програмі перевиховання й усиновлення дітей України (Хошнуд, Раймонд, 2023). Польська дослідниця І. Замковська аналізує вплив війни на основні характеристики освіти як права людини в чотирьох освітніх середовищах: на території України, на окупованій території, у російських таборах перевиховання та в окремих європейських країнах, що приймають українських біженців від війни (Замковська, 2024). Проблеми застосування міжнародного публічного права в механізмі запобігання порушенням миру в умовах збройної агресії Російської

Федерації проти України торкалися С. Адамович, О. Гнатів, Ю. Микитин (Адамович, Микитин, 2022; Гнатів, 2023). Перспективи притягнення до відповідальності за порушення прав дітей в Україні проаналізувала І. Басиста (Басиста, 2023). Міжнародний досвід та українські реалії захисту прав дітей на окупованих територіях висвітлено в публікації І. Щebetун, Т. Михайліної (Щebetун, Михайліна, 2019). Становище дітей на окупованих територіях з 2014 р. і освітній процес в ДНР / ЛНР досліджуються О. Караман, О. Хоменко (Караман, 2019; Хоменко, 2016); руйнування освітньої інфраструктури з 2014 р. РФ – І. Грідіною (Грідіна, 2016). У працях О. Висувень, В. Молоткової, Ю. Фігурного, Н. Брегунець знайшло відображення становище освіти на окупованих територіях в контексті релігійних свобод (Висувень, Молоткова, Фігурний, Брегунець, 2022). О. Пашкова на підставі аналізу діяльності воєнізованих таборів в ДНР / ЛНР визначила першорядні аспекти їхньої роботи, головних суб'єктів, особливості функціонування тощо (Пашкова, 2023). Проблеми зростання насильства проти українських учителів; зменшення або повне припинення навчання та деградація інфраструктури на окупованих територіях вивчені у статті Ю. Ненько, О. Орендарчук, Ю. Присяжнюк, О. Шевченко (Ненько, Орендарчук, Присяжнюк, Шевченко, 2023).

У зв'язку з вищенаведеним автор на основі аналізу даних з відкритих джерел, свідчень понад 1100 очевидців / свідків російських злочинів, які були зібрані Центром документування та дослідження воєнних злочинів Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника, проведе аналіз дій російської влади щодо знищення освітнього середовища на Півдні України, що зазнала руйнівного впливу російської окупації. Результати дослідження будуть корисними для реалізації міжнародної інформаційної політики органів влади України, сприятимуть протидії пропагандистським кліше російської псевдонауки, що виправдовує російську агресію і продовжує проштовхувати путінську пропаганду про укрнацистів, звільнення від репресій «руського міра» тощо.

Метою дослідження є аналіз дій російської влади, які спрямовані на руйнування шкільної інфраструктури, карально-репресивні заходи щодо

українських науково-педагогічних кадрів, русифікацію, індоктринацію учнівської та студентської молоді. Для дослідження свідомо вибрано освітнє середовище Півдня України, оскільки завдяки тривалому терміну російської окупації на цих територіях влада РФ широко застосувала репресії щодо вчительських колективів і розгорнула активну діяльність з русифікації закладів освіти. Окрім цього, в областях Півдня України знищена обстрілами велика кількість освітніх закладів.

Методи. Автор статті у своєму дослідженні користувався аналітичним методом, методом інтерв'ювання, контент-аналізу, порівняльним методом, історичним методом, соціологічним методом статистичним методом.

2. Матеріальні наслідки військової агресії

Відзначимо, що агресія Росії поставила під сумнів право на освіту в Україні як фундаментальне право людини в усіх аспектах. Як визначено в заувазі загального порядку № 13 Комітету ООН з економічних, соціальних і культурних прав від 8 грудня 1999 р., «освіта є як правом людини сама по собі, так і незамінним засобом реалізації інших прав людини» (U.N. Economic and Social Council, Committee on Economic, Social and Cultural Rights, 1999). За підрахунками ЮНІСЕФ на середину літа 2022 р., у середньому 22 школи за день пошкоджувалися в Україні внаслідок атак росіян і щонайменше дві дитини гинули та ще більше отримували поранення (Рій, 2022). За інформацією Міністерства освіти і науки України, від бомбардувань і обстрілів руйнувань зазнали 3798 навчальних закладів, 365 ліквідовано (Міністерство освіти і науки України, 2024). Відзначимо, що згідно з офіційною статистикою, станом на 26 січня 2025 р. внаслідок воєнних дій загинуло 596 дітей, 1741 – зазнали поранень, до Російської Федерації з тимчасово окупованих територій депортовано 19 546 українських дітей, де вони піддаються примусовому перевихованню (Діти війни, 2025).

Зокрема, попри швидку окупацію на початку широкомасштабного вторгнення у 2022 р. значної частини Херсонської області росіянами, через ворожі обстріли було порушено багато освітніх закладів. Так, у селі Чернобаївка поблизу Херсона внаслідок артилерійських обстрілів в перші дні війни було зруйновано школу і дитсадок (Архів ННЮІ ПНУ, 2022). У самому Херсоні були пошкоджені школи № 24, 36, інтернат для дітей-сиріт на вул. Кулика (Архів ННЮІ ПНУ, 2022). Як згадує О. Маліченко, підставою для обстрілу школи № 24 стало лише те, що «1 березня 2022 р. в школі № 24 підлітки кидали петарди в сторону військових РФ, після цього російський танк вистрілив в школу, діти, правда, втекли» (Архів ННЮІ ПНУ, 2022). Обстріли освітніх закладів тривали і після

окупації росіянами населених пунктів Херсонщини. Так, 14 квітня 2022 р. ракета потрапила в школу с. Посад-Покровське, розбила все приміщення (Архів ННЮІ ПНУ, 2022).

Зазнали руйнувань приміщення університетів м. Миколаєва (Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського, Чорноморський національний університет імені Петра Могили, Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова).

Частими були випадки, коли росіяни облаштовували в освітніх закладах катівні або розквартировували в них свої гарнізони. Так, у селі Бургунка Тягинської сільської ради в дитсадку в підвалі «всіх, хто за Україну, закривали на кілька днів туди. Атовців били, заставляли рити окопи» (Архів ННЮІ ПНУ, 2022). У село Новомиколаївка Скадовського району окупанти зайшли в перший же день війни, заселилися в школу, цивільні будинки і музичну школу, залякували місцевих за підтримку України, застосовували фізичне насилля, викрадали людей (Архів ННЮІ ПНУ, 2022). Російські солдати не тільки розквартировувалися в школах, а і, як у Рибальченській школі, «страшно понагаджували, а потім жили в покинутих двоповерхових будинках» (Архів ННЮІ ПНУ, 2022).

У Новій Каховці росіяни вивезли зі школи № 1 ім. О. Довженка меблі. Директора цієї школи О. Якубову тримали в підвалі за українську позицію 6 днів. Також директора школи № 3 І. Дубас тримали в підвалі за проукраїнську позицію. Натомість директор школи № 1 Л. Гришиніна пішла на колаборацію з окупантами і збирала ноутбуки наче для роботи у школі (Архів ННЮІ ПНУ, 2022).

3. Репресії щодо освітан

На окупованих територіях на місцеву владу чинився тиск із вимогою знову відкрити школи, оскільки окупаційні сили прагнули сигналізувати про повернення до «нормального життя» та святкувати «мир», який Росія нібито подарувала місцевим громадянам.

Зазначимо, що російські окупанти після анексії Криму уже у 2015 р. скоротили кількість дітей, які здобували освіту українською мовою, на 80 відсотків, а наступного року відбулося подальше зниження на 50 відсотків. 31 січня 2024 р. Міжнародний суд ООН у справі «Застосування Міжнародної конвенції щодо боротьби з фінансуванням тероризму та Міжнародної конвенції щодо подолання всіх форм расової дискримінації (Україна проти РФ)» визнав, що законодавча та інша практика Російської Федерації щодо шкільної освіти українською мовою в Криму є «зразком расової дискримінації» відповідно до Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (Адамович, Питльована, 2024: 21–22).

Політику руйнування української освіти росіяни проводили з 2022 р. на окупованих територіях Півдня України. Зокрема, в селищі Іванівське Генічеської міської ради росіяни освітній процес відновили в школі 14 травня 2022 р., а 25 травня вже був останній дзвоник, і виписали атестати про завершення середньої школи (Архів ННЮІ ПНУ, 2022).

Як зауважує Т. Журженко, у цій ситуації онлайн-навчання, запроваджене українськими школами протягом двох років пандемії, було не просто прагматичним рішенням, а актом пасивного опору, який дав змогу хоча б тимчасово обійти прямий вплив окупаційних військ. На початку квітня 2022 р. Міністерство освіти офіційно дозволило школам самостійно вирішувати, коли закінчувати навчальний рік, залежно від місцевих умов. Школам також наказали перевести всіх учнів до наступного класу, призупинити іспити в кінці року, передчасно закінчити навчальний рік на окупованих територіях (Журженко, 22). Відповідно в окупованих містах, селищах та селах, які після окупації мали доступ до інтернету та мали змогу навчатися, українські освітяни продовжували працювати дистанційно. Наприклад, у Херсоні, за інформацією центру Cedos, школи працювали без змін, учителі створювали відеозаняття та спілкувалися з учнями в соціальних мережах або телефоном (Назаренко, Когут, Жерьобкіна, Машкова, 2022).

Проте українські педагоги, які продовжували залишатися під окупаційною владою, ризикували своїм життям. Так, у селі Лоцкине на Миколаївщині росіяни замордували місцевого вчителя, у якого найшли патрони, і ідентифікували його як «нацика» (Свистуха, Кльосова, 2022).

Відбувалося і викрадення окупантами вчителів через нібито їхню допомогу українським військовим. Відомий випадок із проректором Херсонського державного університету М. Вінником і вчителькою В. Андрушею, яку незаконно вивезли й утримували на території РФ (Рій, 2022).

14 червня 2022 р. російські військові розпочали захоплення Херсонського державного університету. Як згадував проректор університету М. Вінник, «трое озброєних російських військових прийшли до свідка і сказали, що потрібно зустрітися з представниками військової адміністрації Херсона від РФ. Його відвезли за адресою (вул. 295 Херсонської стрілецької дивізії, 1а), де його разом з іншими утримували впродовж трьох днів» (Архів ННЮІ ПНУ, 2022). Натомість В. Кутіщев згадує, що йому, як працівнику університету, російські військові, що хотіли забрати навчальні прилади, «погрожували відрізати ногу електричними щипцями та завдали удару по голові прикладом автомата» (Архів ННЮІ ПНУ, 2022). Студент Д. Шулев пам'ятає, що «14 червня

мали бути державні іспити, але рускі вирішили захопити університет, прийшла секретар кафедри і сказала: “До нас прийшли гості”, і ми чорним ходом порозходилися додому» (Архів ННЮІ ПНУ, 2022). 20 червня 2022 р. росіяни «зайшли в гуртожиток № 2 університету і заставляли студентів виселитися до кінця червня. Вони виносили з гуртожитку мікрохвильовки, чайники... для свого користування» (Архів ННЮІ ПНУ, 2022).

З початком нового навчального року у 2022 р. призначена Москвою влада посилила тиск на педагогічний колектив і завучів щодо впровадження російських стандартів освіти. Директорам шкіл погрожували; деякі були викрадені й зазнали репресій. Якщо директори не бажали співпрацювати, їх заміняли лояльними до Росії особами з необхідною кваліфікацією або без неї. Зокрема, в Херсоні окупанти вимагали персональні дані учнів, які адміністрації шкіл знищували, ховали документи учнів і персоналу (Архів ННЮІ ПНУ, 2022). У вересні 2022 р. сильно тиснули на вчителів школи № 56, примушували і заставляли працювати за російськими програмами (Архів ННЮІ ПНУ, 2022).

Як згадувала вчителька О. Жукова з Новотроїцької селищної ради, «у школі змушували до співпраці за російськими програмами і погрожували фізичною розправою... переховувалася, шукали дома, але не знайшли. Виїхали, коли школа запустилася і в мені пропала необхідність. Багато вчителів переслідували... Колаборантів багато. Сторож читає тепер географію. Не важливо, щоб була освіта, роблять з цього картинку» (Архів ННЮІ ПНУ, 2022).

Однак, оскільки дуже мало місцевих вчителів бажали співпрацювати, волонтерів набирали з Росії. За даними російського ЗМІ «Медіазона», у 2022 р. зголосилося понад 200 російських вчителів (Журженко, 2022). Репресій зазнавали і батьки. Так у с. Максима Горького батьків, які не віддавали дитину в школу / садок російський, залякували, що позбавлять батьківських прав (Архів ННЮІ ПНУ, 2022). Подібна ситуація була в селищі Велика Лепетиха, де російська влада заставляла, щоб батьки віддавали дітей у школу, де викладали проросійські вчителі. Якщо батьки не віддавали, то окупаційна влада погрожувала їм, що заберуть дітей (Архів ННЮІ ПНУ, 2022).

Очевидці також свідчать, що в селі Подо-Калинівка Ювілейної сільської ради люди почали виїжджати, щоб не віддавати в російську школу, і там навчання не розпочалося (Архів ННЮІ ПНУ, 2022). У селі Ювілейне примусово заставляли йти в школу, якщо родини відмовлялися, то забирали дитину в батьків (Архів ННЮІ ПНУ, 2022).

4. Депортація дітей

Ще одним напрямом впливу на українських дітей стала часто без дозволу батьків примусова

депортація та перевиховання. Ще у 2014 р. українських дітей з окупованих Росією та проксірайонів привозили в так звані літні табори. З лютого 2022 року вони поширилися на новоокуповані території Запорізької, Харківської, Херсонської, Донецької та Луганської областей. Однак справжньою метою організаторів табору був акцент на російській мові, інтеграція в російське життя, її культуру, суспільство, її версію історії, військову підготовку. Деякі табори були розміщені в регіональних університетах по всій Росії та мали на меті заохотити вступ до університетів депортованих українців (Замковська, 10–11). Незаконна політика депортації була визнана військовими злочинами та створила основу для видачі Міжнародним кримінальним судом 17 березня 2023 р. ордерів на арешт двох ключових злочинців – В. Путіна та пані М. Львової-Белової «за воєнний злочин у вигляді незаконної депортації населення та незаконного переміщення населення з окупованих територій України до Російської Федерації на шкоду українським дітям» (Міжнародний кримінальний суд, 2023).

Військову підготовку неповнолітніх із тимчасово окупованих територій у воєнізованих таборах можна розглядати як порушення Закону України «Про охорону дитинства», що забороняє пропаганду війни, а також навчання дітей із метою використання у збройних конфліктах або насильницьких діях, спрямованих на повалення державної влади чи порушення територіальної цілісності. Зомбування дітей у цьому напрямі свідчить про намір військово-політичного керівництва Росії та підконтрольних їй окупаційних адміністрацій вербувати й використовувати місцеву молодь у збройному конфлікті проти України (Пашкова, 30–31).

5. Обстріли деокупованих територій

Після звільнення Херсона ЗСУ обстріли міста і звільнених територій області лише загострилися.

І, як згадував В. Васецький, вони були «неприцільні, хаотичні» (Архів ННЮІ ПНУ, 2022). У Херсоні у 2023 р. постраждали від обстрілів школи № 9, 27, 34, ряд дитячих садочків, багато разів обстрілювалася Херсонська державна морська академія, був пошкоджений Херсонський політехнічний коледж (Архів ННЮІ ПНУ, 2023). За підрахунками автора, протягом жовтня 2023 р. – частини січня 2024 р. руйнувань унаслідок обстрілів зазнали не менше ніж 15 освітніх закладів на деокупованих територіях Херсонської області. Свідченням масштабів обстрілів є те, що 13 травня 2024 р. одна зі шкіл Херсона була обстріляна уже в п'ятий раз (Белякова, 2024).

6. Висновки

Отже, на прикладі освітнього середовища Півдня України можемо стверджувати, що українська система освіти цілеспрямовано стала мішенню та була використана Росією як інструмент війни у 2022–2024 рр., з порушенням усіх елементів освітніх прав і міжнародного права. З початком агресії освітні заклади області цілеспрямовано зазнають руйнувань унаслідок обстрілів, приміщення шкіл і садків окупанти використовують як бази для особового військового складу чи місця для тортур. На окупованих територіях росіяни з порушенням міжнародно-правових норм розгорнули широкомасштабну діяльність з метою русифікації, примусового наповнення дитячої свідомості російськими імперськими наративами історії та культури, мілітаризації освіти. Водночас репресій зазнають українські педагоги й науковці, які відмовляються співпрацювати за окупаційними освітніми програмами. У подальшому ґрунтовних наукових студій потребує також «система військово-патріотичного виховання» на окупованих територіях для вироблення механізмів протидії впливу Російської Федерації на молодь України.

Література:

1. Адамович С., Микитин Ю. Перспективи притягнення до кримінальної відповідальності росіян за воєнні злочини в Україні в контексті реалізації конституційного права на судовий захист. *Проблеми реалізації норм Конституції України в умовах воєнного стану*: матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Івано-Франківськ, 27 червня 2022 року). Івано-Франківськ : ПНУ, 2022. С. 94–106.
2. Адамович С. В., Питльована В. П. Порушення норм міжнародного та національного права російською владою на окупованих українських територіях в сфері освіти. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 11. С. 20–23.
3. Архів Навчально-наукового юридичного інституту Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника (Архів ННЮІ ПНУ).
4. Басиста І. Перспективи притягнення до відповідальності за порушення прав дітей в Україні та злочини щодо дітей, скоєні російськими загарбниками під час широкомасштабної війни, розв'язаної Росією 24 лютого 2022 р. (співробітництво із Міжнародним кримінальним судом). *Конституційні права і свободи людини та громадянина в умовах війни та післявоєнний період: матеріали наукового семінару* (23 червня 2022 р.). Львів : ЛьвДУВС, 2023. С. 13–17.

5. Белякова К. Військові РФ вп'яте обстріляли школу у Херсоні: які наслідки атак правобережжя. URL: <https://suspilne.media/kherson/745581-vijskovi-rf-vpate-obstrilali-skolu-u-hersoni-aki-naslidki-atak-pravoberezza/> (дата звернення 26.01.2025).
6. Vysoven O., Figurnyi Y, Molotkina V, Brehunets N. Repressive policy of the occupiers during the declared Russian-Ukrainian hybrid war against religious communities of Ukraine 2014–2022. *Occasional papers on religion in Eastern Europe* (July 2022) XLII, 6. P. 14–35.
7. Грідіна І. М. Освітнянський фронт війни на Сході України. *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія: історія, політологія. 2016. Вип. 16. С. 199–208.
8. Hnativ O. Public International Law in the Mechanism for Preventing Violations of Peace in the Context of an Armed Aggression by the Russian Federation on Ukraine. *Pakistan Journal of Criminology*. 2023. Vol. 15. No. 2. P. 293–303.
9. Діти війни. URL: childrenofwar.gov.ua (дата звернення 26.01.2025).
10. Караман О. Л. Соціальні характеристики дітей і молоді – жертв гібридної війни на сході України. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія: Педагогічні науки. 2019. № 1. С. 14–23.
11. Назаренко Ю., Когут І., Жерьобкіна (пер.), Машкова Т. Освіта на окупованих територіях (24 лютого – 30 квітня 2022 р.). URL: <https://cedos.org.ua/en/researches/education> (дата звернення 26.01.2025).
12. Nenko Y., Orendarchuk O., Prysiazhniuk Y., Shevchenko O. Ukrainian education during War: a scoping. *Revista praxix educacional*. 2023. Vol. 19. No. 50. P. 1–18.
13. Пашкова О. Воєнізовані табори для неповнолітніх на тимчасово окупованих територіях Донецької і Луганської областей: організаційний і змістовий аспекти роботи. *Український історичний журнал*. 2023. № 1. С. 20–35.
14. Рій Г. Втрати української системи освіти через війну: інфраструктура та людський капітал. Ч. 2. URL: <https://osvitanalitika.kubg.edu.ua/2022/07/15/> (дата звернення 26.01.2025).
15. Свистуха Д., Кльосова С. «Шукали зброю та воїнів АТО»: староста села на Миколаївщині розповіла про тиждень в окупації. URL: <https://suspilne.media/226398-sukali-zbrou-ta-voiniv-ato-starosta-odnogo-iz-sil-mikolaivsvini-rozpovila-pro-tizden-v-okupacii/> (дата звернення 26.01.2025).
16. Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova. URL: Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova | International Criminal Court ([icc-cpi.int](https://www.icc-cpi.int)).
17. Khoshnood K., Raymond N., Howarth C. *Russia's Systematic Program for the Re-education and Adoption of Ukraine's Children*. Humanitarian Research Lab at Yale School of Public Health. 2023. URL: <https://hub.conflictobservatory.org/portal/sharing/rest/content/items/97f919ccfe524d31a241b53ca44076b8/data> (дата звернення 26.01.2025).
18. U.N. Economic and Social Council, Committee on Economic, Social and Cultural Rights. (1999). *Implementation of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. General comment No. 13 (Twenty-first session, 1999). The right to education (article 13 of the Covenant)*. URL: <https://undocs.org/E/C.12/1999/10> (дата звернення 26.01.2025).
19. Хоменко О. Довгий тунель без світла в кінці: середня школа на теренах «народних республік» у перший рік російсько-української війни. *Українознавство*. 2016. № 2. С. 8–17.
20. Щебетун І. С., Михайліна Т. В. Захист прав дітей на окупованих територіях: міжнародний досвід та українські реалії. *Політичне життя*. 2019. № 2. С. 33–37.
21. Zamkowska I. The System of Education as an Instrument of War in the Russia-Instigated. Ukrainian Crisis International. *Journal of Education Reform*. 2024. P. 1–21.
22. Zhurzhenko T. Education Under Fire: The Ukrainian School System Under Occupation. Centre for East European and International Studies (ZOiS). 2022. 29. URL: <https://www.zois-berlin.de/en/publications/zois-spotlight/education-under-fire-the-ukrainian-school-system-under-occupation> (дата звернення 26.01.2025).
23. 7 мільйонів дітей війни в Україні. URL: <https://saveschools.in.ua/en/> (дата звернення 26.01.2025).

References:

1. Adamovych, S. V., & Pytlova, V. P. (2024). Porushennia norm mizhnarodnoho ta natsionalnoho prava rosiiskoiu vladoiu na okupovanykh ukrainskykh terytoriakh v sferi osvity [Violations of international and national law by Russian authorities in the field of education in occupied Ukrainian territories]. *Yurydychnyy naukovy elektronnyy zhurnal*, 11, 20–23 [in Ukrainian].
2. Adamovych, S., Mykytyn, Y. (2022). Perspektyvy prytyahennia do kryminalnoi vidpovidalnosti rosiian za voenni zlochyny v Ukraini v konteksti realizatsii konstytutsiinoho prava na sudovy zakhyst [Prospects for holding Russians accountable for war crimes in Ukraine in the context of implementing the constitutional right to judicial protection]. *Problemy realizatsiyi norm Konstytutsiyi Ukrayiny v umovakh voyennoho stanu*:

- materialy mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi internet-konferentsiyi* (m. Ivano-Frankivsk, June 27, 2022), pp. 94–106. Ivano-Frankivsk: PNU [in Ukrainian].
3. Arkhiv Navchalno-naukovoho yurydychnoho instytutu Prykarpatskoho natsionalnoho universytetu imeni V. Stefanyka [Archive Educational and Scientific Legal Institute of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University] [in Ukrainian].
 4. Basysta, I. (2023). Perspektyvy prytiahnennia do vidpovidalnosti za porushennia prav ditei v Ukraini ta zlochyny shchodo ditei, skoieni rosiiskymy zaharbnymy pid chas shyrokomasshtabnoi viiny, rozviazanoi Rosiieiu 24 liutoho 2022 r. [Prospects for accountability for violations of children's rights in Ukraine and crimes against children committed by Russian invaders during the war]. *Konstytutsiini prava i svobody liudyny ta hromadianyna v umovakh viiny ta pislivoiennnyi period: materialy naukovo seminaru* (m. Lviv, June 23, 2022), pp. 13–17. Lviv: LvDUVS [in Ukrainian].
 5. Belyakova, K. (2022). Viiskovi RF vpiate obstrilaly shkolu u Khersoni: yaki naslidky atak pravoberezhzhia [Russian troops shelled a school in Kherson for the fifth time: consequences of the attacks on the right bank]. URL: <https://suspilne.media/kherson/745581-vijskovi-rf-vpate-obstrilali-skolu-u-hersoni-aki-naslidki-atak-pravoberezza/> (last accessed 26.01.2025) [in Ukrainian].
 6. Dity viiny [Children of war]. URL: <https://childrenofwar.gov.ua/> (last accessed 26.01.2025) [in Ukrainian].
 7. Hnativ, O. (2023). Public International Law in the Mechanism for Preventing Violations of Peace in the Context of an Armed Aggression by the Russian Federation on Ukraine. *Pakistan Journal of Criminology*, 15 (2), 293–303.
 8. Hridina, I.M. (2016). Osvitianskyi front viiny na Skhodi Ukrainy Visnyk Mariupolskoho derzhavnogo universytetu. [Educational front of the war in Eastern Ukraine]. *Visnyk Mariupolskoho derzhavnogo universytetu. Serii: istoriia, politolohiia*, 16, 199–208 [in Ukrainian].
 9. Karaman, O.L. (2019). otsialni kharakterystyky ditei i molodi – zhertv hibrydnoi viiny na skhodi Ukrainy [Social characteristics of children and youth – victims of hybrid war in Eastern Ukraine]. *Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Serii: Pedahohichni nauky*, 1, 14–23 [in Ukrainian].
 10. Khomenko, O. (2016). Dovhyi tunel bez svitla v kintsi: serednia shkola na terenakh “narodnykh respublik” u pershyi rik rosiisko-ukrainskoi viiny [A long tunnel without light at the end: secondary school in the territories of the “people’s republics” during the first year of the Russian-Ukrainian war]. *Ukrainoznavstvo*, 2, 8–17 [in Ukrainian].
 11. Khoshnood, K., Raymond, N., & Howarth, C. (2023). Russia’s Systematic Program for the Re-education and Adoption of Ukraine’s Children. *Humanitarian Research Lab at Yale School of Public Health*. URL: <https://hub.conflictobservatory.org> (last accessed 25.05.2023).
 12. Nazarenko, Yu., Kohut, I., Zherobkina, T., & Mashkova, T. (2022). Osvita na okupovanykh terytoriyakh (24 lyutoho – 30 kvitnya 2022) [Education in the occupied territories (February 24 – April 30, 2022)]. URL: <https://cedos.org.ua/en/researches/education> (last accessed 26.01.2025) [in Ukrainian].
 13. Nenko, Y., Orendarchuk, O., Prysiazhniuk, Y., & Shevchenko, O. (2023). Ukrainian education during war: a scoping. *Revista Praxis Educacional*, 19 (50), 1–18 [in Spain].
 14. Pashkova, O. (2023). Voienizovani tabory dlia nepovnitnikh na tymchasovo okupovanykh terytoriiakh Donetskoi i Luhanskoi oblasti: orhanizatsiinyi i zmistovyi aspekty roboty [Militarized camps for minors in temporarily occupied territories of Donetsk and Luhansk regions: organizational and substantive aspects of work]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1, 20–35 [in Ukrainian].
 15. Rii, H. (2022). Vtraty ukrainskoi systemy osvity cherez viinu: infrastruktura ta liudskyi kapital [Losses of Ukraine’s education system due to war: infrastructure and human capital]. URL: <https://osvitanalityka.kubg.edu.ua/2022/07/15/> (last accessed 26.01.2025) [in Ukrainian].
 16. Shchebetun, I.S., & Mikhalina, T.V. (2019). Zakhyst prav ditei na okupovanykh terytoriiakh: mizhnarodnyi dosvid ta ukrainski realii [Protection of children’s rights in occupied territories: international experience and Ukrainian realities]. *Politychne zhyttia*, 2, 33–37 [in Ukrainian].
 17. Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova. URL: <https://icc-cpi.int> (last accessed 26.01.2025).
 18. Svystukha, D., & Kliosova, S. (2022). “Shukaly zbroiu ta voiniv ATO”: starosta sela na Mykolaivshchyni rozpovila pro tyzhden v okupatsii [“They were searching for weapons and ATO soldiers”: a village head in Mykolayiv region told about a week under occupation]. URL: <https://suspilne.media/226398-sukali-zbrou-ta-voiniv-ato-starosta-odnogo-iz-sil-mikolaivsini-rozpovila-pro-tizden-v-okupacii/> (last accessed 26.01.2025) [in Ukrainian].
 19. U.N. Economic and Social Council, Committee on Economic, Social and Cultural Rights. (1999). Implementation of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. General comment No. 13 (Twenty-first session, 1999). The right to education (article 13 of the Covenant). URL: <https://undocs.org/E/C.12/1999/10> (last accessed 26.01.2025).

20. Vysoven, O., Figurnyi, Y., Molotkina, V., & Brehunets, N. (2022). Repressive policy of the occupiers during the declared Russian-Ukrainian hybrid war against religious communities of Ukraine 2014–2022. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, XLII (6), 14–35.
21. Zamkowska, I. (2024). The System of Education as an Instrument of War in the Russia-Instigated Ukrainian Crisis. *International Journal of Education Reform*, pp. 1–21.
22. Zhurzhenko, T. (2022). Education Under Fire: The Ukrainian School System Under Occupation. *Centre for East European and International Studies (ZOiS)*. URL: <https://www.zois-berlin.de/en/publications/zois-spotlight/education-under-fire-the-ukrainian-school-system-under-occupation> (last accessed 26.01.2025).
23. 7 million children of war in Ukraine. URL: <https://saveschools.in.ua/en/> (last accessed 26.01.2025).

Стаття надійшла до редакції 02.02.2025
The article was received 02 February 2025

УДК 001.891(4):801.82"10/14"(093.3)

DOI https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2025-49-2

СЕРЕДНЬОВІЧНІ ЕХЕМПЛА У ЗАРУБІЖНИХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ: ЗНАХІДКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Богдашина Олена Миколаївна,
*доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії України
Харківського національного педагогічного
університету імені Г. С. Сковороди
bohdashyna@gmail.com
orcid.org/0000-0001-8505-5075*

Жадан Іван Сергійович,
*аспірант кафедри історії України
Харківського національного педагогічного
університету імені Г. С. Сковороди
orcid.org/0009-0005-0219-9521*

Мета розвідки полягає в порівняльному аналізі зарубіжних досліджень середньовічних ехемплогум, оцінці ролі цього виду оповідних джерел у релігійному та культурному просторі Західної Європи XII–XV століть. **Методологічною основою** роботи є загальнонаукові принципи історизму, об'єктивності й системності; спеціально-історичні методи: проблемно-історіографічний, порівняльно-історичний. **Наукова новизна.** Дослідження розкриває роль ехемплогум у проповідницькій практиці, поглиблює уявлення вчених стосовно їх модифікації, корелює оцінки ролі «прикладів» у релігійному та культурному просторі Західної Європи. Детальне порівняння підходів провідних європейських істориків до трактування ехемпли показало недостатнє вивчення цього явища. Особливу увагу приділено специфіці застосування «прикладів» у проповідях, еволюції їх форми та змісту від античності до середньовіччя, а також ролі цього виду історичних джерел у формуванні уявлень, ціннісних орієнтирів і культурного простору середньовічної Західної Європи. Аналіз праць Жака Ле Гоффа, Бориса Геремека, Марі-Анн Польо де Больйо, Жака Берліоза, Томаса Крейна й інших авторів дав змогу порівняти підходи провідних медієвістів до трактування ехемпли як історичного джерела чи (та) літературного твору, систематизувати уявлення вчених про еволюцію форми, змісту, ролі «прикладів» у релігійному та культурному житті XII–XV століть. У статті сформульовані перспективи подальших досліджень цього виду історичних джерел. **Висновки.** Ехемпла відігравали ключову роль у релігійному та культурному житті Західної Європи часів Високого середньовіччя. У XII–XI століттях вони стали важливим засобом сприйняття населенням християнських цінностей. Ехемпла у XV–XVI ст. поступово втратили проповідницьку функцію і трансформувалися у світські твори. Подальше вивчення цих історичних джерел дасть змогу глибше дослідити культурне та релігійне життя в європейському суспільстві за часів середньовіччя.

Ключові слова: гомілетичні «приклади», латиномовні історичні джерела, Високе середньовіччя, західноєвропейська історіографія.

MEDIEVAL EXAMPLES IN FOREIGN SCIENTIFIC RESEARCH: FINDS AND PROSPECTS

Bohdashyna Olena Mykolaivna,
*Doctor of Historical Sciences, Professor,
Professor at the Ukrainian History Department
H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University
bohdashyna@gmail.com
orcid.org/0000-0001-8505-5075*

Zhadan Ivan Serhiiovych,
Postgraduate Student at the Ukrainian History
Department
H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University
orcid.org/0009-0005-0219-9521

The aim of the article is to compare Foreign Studies of medieval examples, to assess the role of this type of narrative sources in the religious and cultural space of Western Europe of the XII–XV centuries. **The methodological basis of the work** is founded on the general scientific principles of historicism, objectivity, and systematicity, as well as specialized historical methods: the problem-historiographical and comparative-historical approaches. Scientific novelty. The study reveals the role of exemplum in preaching practice, deepens the ideas of scientists regarding their modification, correlates assessments of these sources' role in the religious and cultural space of Western Europe. A detailed comparison of the leading European historians' approaches to the interpretation of exempli showed insufficient study of the indicated phenomenon. Special attention is paid to the specifics of the use of examples in sermons, the evolution of their form and content from Antiquity to the Middle Ages, as well as the role of this type of historical sources in the formation of ideas, value orientations and the cultural space of medieval Western Europe. The analysis of the works of Jacques Le Goff, Boris Geremek, Marie-Anne Polo de Beaulieu, Jacques Berlioz, Thomas Crane and other authors allowed us to compare the approaches of leading medievalists to the interpretation of exemplum as a historical source or (and) literary work, to systematize the ideas of scientists about their content and from evolution, and the role in the religious and cultural life of the XII–XV centuries.

The article formulates prospects for further research of this type of historical sources. **Conclusions.** Exempla played a key role in the religious and cultural life of Western Europe during the High Middle Ages. In the XII–XIV centuries, they became an essential means of perception of the population's Christian values. Exempla in the XV–XVI centuries gradually lost their preaching function and were transformed into secular works.

Further study of these historical sources will allow us to explore more deeply the cultural and religious life in European Society during the Middle Ages.

Key words: homiletic “examples”, Latin-language historical sources, High Middle Ages, Western European historiography.

1. Вступ

Exempla XII–XV століть відігравали вагомую роль у західноєвропейському середньовічному суспільстві. Порівняльний аналіз зарубіжних досліджень середньовічних exemplum, оцінка ролі цього виду оповідних джерел у релігійному та культурному житті Західної Європи XII–XV століть становлять **мету** нашої розвідки.

Наукові праці з вибраної тематики можливо умовно поділити на дві групи. До першої групи ми відносимо розвідки А. Гільки, А. Кауфмана, М.-А. Польо де Больйо, А. Я. Гуревича, Б. Геремека, В. Сьодерх'єльма, Ж. Берліоза, Ж. Ле Гоффа, Л. де ля Марша, Р. Левіна, Т. Крейна, Т. Райта, які присвячені вивченню окремих exemplum загалом як літературного жанру чи виду історичних джерел. Другу групу становлять узагальнюючі праці з історії середньовічної популярної культури, у т. ч. з резонансної теми – історії емоцій (Б. Розенвайн, Д. Буке, Дж. Сторі, Дж. Фіске, З. Чеканцевої, П. Нажі, Т. Гекена, У. Фреверт, Ф. Шрьодера). В останньому випадку exempla XII–XIII століть перестають бути головним сюжетом та об'єктом наукових розвідок.

Об'єктом розвідки є праці західноєвропейських учених, де досліджується такий вид історичних джерел, як exempla часів Високого середньовіччя.

Методи. Загальнонаукові принципи історизму, об'єктивності і системності; спеціально-історичні

методи: проблемно-історіографічний, порівняльно-історичний.

2. Тракткування терміна exemplum

Як відомо, середньовічні exempla зазвичай представляли короткі життєві історії (подекуди анекдоти), які містили різні етичні настанови. Отже, філологи розглядають середньовічні exempla як окремий літературний жанр. Богослови зосереджують свою увагу на текстах, у яких виразно простежується проповідницька складова. А для істориків і джерелознавців exempla є окремим видом історичних джерел. Наша увага зосереджується радше на працях істориків і джерелознавців, ніж філологів чи богословів. Крім того, ми не розглядаємо в цій статті дослідження їх попередників – античних exemplum – через інший хронологічний період, неоднаковий зміст і призначення.

Оцінки дослідників щодо обставин, мотивів написання й поширення exemplum, статичності структури та сюжетів суттєво відрізняються.

Жак Ле Гофф виокремлює різні форми середньовічних писемних та усних оповідей: проповіді, «мандрівні» сюжети, повчальні анекдоти тощо. Останній вчений називає спадком монахів IV ст. Французький історик наголошує, що з XII по XVIII ст. «мандрівні» сюжети були вкрай популярними (Le Goff, 1985: 12).

Найчастіше дослідники перекладають латинське слово exemplum як приклад, зразок. Але це слово

може тлумачитися і як застереження, аналогія, прецедент, манера, шаблон, копія (Glare, 1968: 639).

Таке різноманіття трактування слова пов'язане, зокрема, з відмінностями у використанні *exempli* в античній риторичі, а потім у середньовічній схоластиці. Французький вчений Ж.-І. Тіллієт довів доцільність розрізнення визначень риторичного (античного) та гомілетичного (середньовічного) *exempli*. П. фон Моос також підкреслює відмінність між гомілетичним *exemplum* проповідників та раннім риторичним його варіантом. За його спостереженням, *exemplum*, який використовується в проповідях з XIII століття, характеризується схильністю до євангелізації. Він відрізняється від античного варіанта своїм неісторичним і безособовим характером (Bremond, Le Goff, Schmitt, 1982: 65–66; Beyer de Ryke, 200: 585).

За спостереженнями Т. Крейна, поняття *exemplum* використовувалося авторами у двох значеннях: по-перше, власне, приклад (зокрема, у проповідях Якова Вітрійського); по-друге, ілюстративна розповідь. Розповідь з ілюстраціями, на думку Т. Крейна, виникла не раніше кінця XII або початку XIII ст. (Crane, 1890: 18). Б. Геремек вважає прийнятним трактування Т. Крейна. Визначення німецького фольклориста Рудольфа Шенда *exempli* як «дидактичного висловлювання з моралізаторською метою», «цікавого уроку, покликаного настановити на мораль», на думку Б. Геремека, є занадто вузьким (Geremek, 1980: 156).

Ж. Т. Велтер широко трактував *exemplum* як розповідь у формі казки, байки, притчі, моральної історії або оповідь для підтвердження релігійного (та) чи моральної норми християнства (Welter, 1927: 1–2).

Г. Коен підкреслює, що сформований для всіх католиків текст *exempli* міг мати рідкісні та вишукані елементи, щоб задовольнити також найосвіченіші суспільні прошарки (Welter, 1927: 217).

Ж. Берліоз взагалі вважав термін *exemplum* неперекладним (Berlioz, 1980: 114).

3. Оцінки дослідників щодо обставин, мотивів, мети написання та поширення *exemplorum*

Вони більш подібні. Науковці називають проповідництво головною метою створення «прикладів». Водночас у деталях дослідники часто розходяться. Т. Крейн знайшов досить розгорнуті інструкції щодо формування проповідей (*Exempla, Similitudines*). Англійський дослідник цитує *Manuale Curatorum* Ульріха Сурганта як доказ (Crane, 1890: 20; Surgant, 1502: 20). Т. Крейн наголошував, що представники орденів францисканців і домініканців намагалися дослівно виконувати настанови Христа, зокрема проголошувати Слово Боже кожній людині. На його переконання, простонародний склад аудиторії суттєво змінив форму і зміст проповідей. Для зацікавлення

слухачів проповіді стають більш розважальними за формою подачі матеріалу та світськими за змістом (Crane, 1890: 19).

Ж. Берліоз та М.-А. Польо де Больйо оцінюють проповідницьку діяльність жебручих орденів домініканців і францисканців як ефективну форму впливу на свідомість та поведінку віруючих (Berlioz, Polo de Beaulieu, 1992: 19). М.-А. Польо де Больйо підкреслює, що масове поширення гомілетичних *exemplorum* через книги та проповіді жебручих орденів впливало на комунікацію в середньовічному публічному просторі. Одночасно поширення «прикладів» допомогло обом орденам сприйматися населенням більшості західноєвропейських країн носіями християнських ідеалів і посилює роль католицької церкви загалом. Учений закликає брати до уваги поєднання слів, написаних латиною та народними мовами, риторику, ритм, образність, а також соціальний, літургійний і просторовий аспекти виступу (Genet, 2015: 1).

Середньовічні *exempla*, як наголошує Ж. Берліоз, слугували доказом на підтримку християнської доктрини (найчастіше моралі). Кожен *exemplum* є більш-менш риторичним і передбачає переконання слухача (Berlioz, Polo de Beaulieu, 1992: 18).

Зі свого боку, Ж. Ле Гофф визнавав, що *exemplum* як вид промови античних політиків і судових ораторів модифікувався в дієвий механізм ідеологічного впливу християнського мораліста. *Exempla* перших століть християнства, на його думку, не є співзвучними із середньовічними за характером і цілями. Спочатку фігурами оповіді були вірцеві герої, яких аудиторія мала б наслідувати (переважно Христа), однак згодом такого роду персонажів витіснили вчинки та ситуації. *Exempla* кінця XII – початку XIII ст. були призначені для нового суспільства середньовічного Заходу (Le Goff, 1985: 99).

За твердженням дослідника Н. Луї, *exemplum* функціонує за принципом індукції як аргумент на підтримку конкретного твердження. Оповідь формулює правило, узагальнюючи конкретну ситуацію. Для більш успішного поширення «прикладів» використовувалися ієрархічні елементи. *Exemplum* мав бути незаперечним для всіх (Louis, 2013: 13). Він очевидний. Навіть той, хто його артикулює, не завжди усвідомлює вживання подібного роду моделі (Louis, 2013: 14). Нам складно погодитися з тезою Н. Луї щодо неусвідомленого характеру застосування патернів *exemplorum* у проповідях. Радше навпаки – чим більш органічно інкорпорованими здаються продемонстровані структури / сюжети, тим про більш високий рівень досвіду / майстерності оратора та міцності намірів переконати у чомусь паству могла б ітися.

Учениця Ж. Ле Гоффа М.-А. Польо де Больйо в більшості опрацьованих *exemplis* не вбачає джерело об'єктивного знання, нейтральне до білого духовенства. *Exempla* містять цінні дані щодо окремих (найчастіше високопоставлених) священників, їх титули, роль у церковній ієрархії. У проповідях позитивно оцінювалися одні моделі поведінки та критикувалися інші (Polo de Beaulieu, 1991: 61).

На переконання дослідника К. Грубмюллера, *exemplum* не стільки артикулює цінності, скільки ілюструє їх, полегшуючи таким чином їх подальше сприйняття. Значення сформульовано у твердженні, що ілюструється, а не в ілюстрації. Як приклад можна висвітлити добро і зло, що гідне наслідування, а що зневага, що дивно, а що смішно. *Exemplum* має бути зрозумілим завдяки ілюстраціям. Посилання на факт, який необхідно проілюструвати, наділяє текст можливістю бути ідентифікованим як *exemplum*. Останній циркулює не лише як інкорпорований елемент у проповіді, дидактичних віршах, піснеспівах тощо, а й у численних збірках (Bizzarri, Rohde, 2009: 72).

Маючи досвід перекладу декількох десятків *exemplorum*, не можемо цілковито розділити погляди К. Грубмюллера. У лівій часті текстів можна простежити персоналізоване ставлення авторів до явищ / персонажів, про які йдеться в розповідях. Іноді емоційне забарвлення проявляється безпосередньо, час від часу за допомогою герменевтичного аналізу вдається виокремити певні конотації на прикладі окремих застосованих частин мови. Попри наявність простору для реципієнта винести самостійні висновки з проілюстрованої ситуації, доволі часто наставникам нелегко було зберігати незаангажовану позицію. Ба більше, на основі аналізу життєписів проповідників на кшталт Якова Вітрійського та Вальтера Мапа стає помітним, як непересічний особистий досвід впливав на виклад. Автори нерідко апелювали як до власних, так і до загальноприйнятих цінностей.

У збірках ілюстративна функція *exempli* зазвичай яскраво виражена. Якщо сюжети організовані тематично, то ціннісні твердження, які *exempla* покликані ілюструвати, містяться в окремих заповідях, завданнях певних груп. Наприклад, збірка прикладів для використання у проповідях Стефана Бурбонського *Tractatus de diversis materiis predicabilibus* упорядкована відповідно до Семи Дарів Святого Духа та їх розгалуження. Проповіднику фактично вказують місце, де варто використовувати той чи інший приклад задля ілюстрації (Bizzarri, Rohde, 2009: 72).

К. Грубмюллер вважає, що «приклад» нічому не вчить, а лише висвітлює урок, демонструє будь-яку доктрину у довільний спосіб: може зображувати як благочестивий спосіб життя, так

і хитрість жінок, як меркантильність та кмітливість священнослужителів, так і корисну віру в чудеса. Він морально нейтральний. Адже гідна відповідь може як передати правильне розуміння, так і приховати помилку; підступність жінок може бути засуджена так само, як і возвеличуватись їхня інтелектуальна витонченість (Bizzarri, Rohde, 2009: 73).

І. С. Жадан вважає поверховою думку про присутність у середньовічних *exemplis* переважно «штучних світоглядних конструктів», оскільки приклади писалися та поширювалися «освітніми кліриками із дидактичною метою», для «просвітлення своєї неосвітеної пастви» (Жадан, 2019: 19). Молодий дослідник не вважає «віддаленим» «відношення до реальності, якою ця паства жила» (Жадан, 2019: 19).

Ж.-Т. Велтер зазначав, що розвиток оповідної літератури в другій половині XII ст. – це фабліо, байка, героїчні романи – може якось стосуватися еволюції та неоднорідного змісту *exemplorum*. Дослідник підкреслював використання у текстах *exemplorum* не тільки сюжетів з писань Отців католицької церкви та житій святих, а й бестіарій. «Роман про Ренара», Талмуд, казки східних народів, *Historia Septem sapientum*, *Disciplina clericalis* чи ж *Barlamus et Iosaphatus*: досвід в усьому переліченому передбачає наявність реального або вигаданого анекдоту. Науковець поділяє *Exempla* на біблійні, агіографічні, історичні, легендарні, чудодійні, світські (Cohen, 1928: 219; Welter, 1927: 33, 102).

На переконання Ж.-К. Шмітта та Ж.-Ф. Жене, *exempla* часто були подібними до народних казок для досягнення максимальної ефективності сприйняття християнських настанов (Genet, 1985: 297).

За твердженнями Ж. Берліоза, Б. д. Райка, М.-А. Поло де Больйо та Р.-М. Дессі, *exempla* найчастіше створювалися латиною, а потім перекладалася мовами певних народів для їх більш успішного поширення (Beyer, 2000: 581; Berlioz, Polo de Beaulieu, 1998: 324).

М. Штудер виводить написаний регіональною мовою прототип від латинського варіанта. Окремі розповіді часто мали різні джерела (Studer, 2014: 36). Паралельні традиції демонструють історичний зв'язок між латинським оригіналом та його різними перекладами німецькою мовою. На думку дослідниці, декілька варіантів німецькою мовою свідчать про різні латинські джерела або йдеться про неоднорідні переклади одного джерела (Studer, 2014: 37).

Зарубіжні науковці неодноразово наголошують на важливості *exemplorum* не лише в культурі та освіті за часів середньовіччя, а в повсякденному житті мешканців західноєвропейських країн. Ж. Берліоз і М.-А. Польо де Больйо стверджували,

що вивчення цих текстів дає змогу почерпнути широку інформацію щодо релігійних практик і переконань, культури та повсякденного життя, а також усних традицій і народного світосприйняття (Beyer de Ryke, 2000: 582).

Т. Крейн наголошує, що лише на межі XII–XIII ст. практика публічного проповідування стала поширеною. Спочатку вона була обов'язком єпископа, потім стала частиною рутини священників. Але протягом тривалого часу проповідь була привілеєм, який надавали відносно небагатьом священникам. Т. Крейн пов'язує активізацію проповідницької діяльності та зміни форм і змісту *exemplorum* насамперед із формуванням у XIII ст. орденів францисканців і домініканців. Як вже зазначалося, ченці цих орденів, виконуючи настанову засновника християнства про проповідування Слова Божого, були найчастіше авторами та популяризаторами *exemplorum* (Crane, 1890: 19).

4. Структура прикладу

Exempla зазвичай мали таку схему: формування й окреслення ситуації; випробування; заслуга; винагорода. Каяття грішника закінчується божим прощенням та спасінням (Berlitz, 1980: 125).

Б. Геремек звертає особливу увагу на характеристику в *exemplis* надприродних, трансцендентних категорій. Гумберт Римський учив, що в заповідях містяться: *deus, angelus, homo, caelum, diabolus, mundum, infernum, praescepta, consilia, sacramenta, scriptura, virtutes* (Бог, янгол, людина, небо, диявол, світ, пекло, настанови, поради, таїнства, Писання, чесноти) (Geremek, 1980: 172).

У зв'язку з темою покарань і винагороди в *exemplis* порушувалося питання надприродних втручань у дії людини, підтримки реалізації її цілей. Усе це показувалося через протистояння індивідів, янголів і диявола. На думку Б. Геремека, в *exemplis* присутність і роль янголів проявляються значно інтенсивніше порівняно з іншими богословськими трактатами. Янголи в *exemplis* виступають охоронцями індивідів, які відкривають їм таємниці майбутнього й допомагають їм у разі потреби. Образ янгола як борця за славу Божу був присутнім у текстах навіть в очікуванні перспективи Страшного суду (Geremek, 1980: 173).

Sermones Vulgares Якова Вітрійського відображають таку звичну структуру більшості *exemplorum*. Зазвичай текст починається з дієслова *audivi* («я почув»). Із розвитком зображених подій сюжет з кожним епізодом наближається до кульмінаційного моменту історії – здебільшого трагікомічного. Нарешті, завершується такого роду розповідь короткою мораллю, настановою, яка часто може супроводжуватися влучною аналогією з Біблії, богословської праці, фольклору тощо. Сюжети бувають різними: відносини

в родині та між коханцями, між господарями та слугами; витівки деморалізованого духовенства; корупція і брехня серед суддів та адвокатів; різниця в поведінці різних статей (найбільш популярні в текстах приклади жіночої дурості та впертості, чоловічого боягузтва та наївності); комунікація прибічників різних релігійних учень і народностей; особливості повсякденного життя представників різних соціальних верств; християнські цінності; яскраві тваринні образи, накладені на певних людських персонажів; взаємодія смертних із потойбічним світом; людська спритність, жадібність, самопожертва, похоть (Жадан, 2019: 57).

5. Хронологічні рамки західних середньовічних *exemplorum*

Учені умовно датують появу латиномовних *exemplorum* межею XIII ст., але мають різні думки щодо хронологічних меж розквіту та занепаду цього виду проповідей. За твердженням М.-А. Польо де Больйо, перші колекції *exemplorum* з'являються на межі XIII ст., а їх золотий вік припадає на середину XIV ст. (Polo de Beaulieu, 1991: 62).

Ж. Ле Гофф, К. Бремон та Ж. К. Шмітт простежують суттєву еволюцію християнських проповідей вже в XIII та XIV ст. та апелюють до часу «занепаду» *exemplorum*. На противагу думці Ф. Тубаха про стан «декадансу» *exemplorum* XV ст. дослідники вважають, що цей вид джерел не зникає, а «виживає», точніше змінюється. Поширюються протестантські зразки, гомілетичні контрреформаційні та барокові варіації XVIII століття, секуляризовані моделі. *Exemplum* поступово зникає до XIX століття (Bremond, Le Goff, Schmitt, 1982: 57).

На думку Ф. Тубаха, упродовж початку XIII століття *exemplum* зазнав суттєвих модифікацій. У проповідях домініканців і францисканців популяризація католицької етики поступилася пропаганді соціальних цінностей. Незважаючи на критику з боку проповідників на кшталт Якова Вітрійського, освічені верстви суспільства шукають у різних формах літературних творів нові ідеали, змішуючи людське і божественне. Літературні герої більше не виступали суто символами добра чи зла. Ф. Тубах зазначає, що практична мудрість керувала повсякденним життям, а сатира була спрямована на особисті та суспільні недоліки. *Exemplum* став однією з літературних традицій (Tubach, 1962:412).

Ж. Велтер вбачав симптоми занепаду *exemplorum* у зникненні звичної форми, повторі старих сюжетів, розширенні оповіді через тези християнської доктрини у проповіді. Він відносить посилення цих симптомів «декадансу» до XV ст. (Welter, 1927: 4). Ж. Велтер вважає, що саме

у XV ст. *exemplum* втрачає релігійний і моральний характер, набуваючи світське наповнення. Водночас, як наголошує французький дослідник, нові збірки завдяки книгодрукуванню мають великий успіх у читачів (Welter, 1927: 377; Cohen, 1928: 221).

6. Еволюція структури збірок *exemplorum*

У XII–XIII ст. домініканські та францисканські монахи формували збірки з коротких історій, які використовувалися у проповіді як ілюстрації чи для аргументування певної думки. Тому, як зазначає Б. Геремек, іноді знаходимо в одній проповіді більше десятка *exemplorum* (Geremek, 1980: 60).

М.-А. Польо де Больйо також звертає увагу на той факт, що *exempla* спочатку були розпорошені в богословських трактатах, творах морального характеру та проповідях, а лише згодом укладалися окремі збірки для проповідників із метою служити їм своєрідним додатковим ілюстративним матеріалом (Polo de Beaulieu, 1991: 62; Geremek, 1980: 160).

За оцінкою Б. Геремека, *exempla* (як і легенди) були важливим і необхідним інструментом популяризації християнського вчення, який виходив за рамки класичного викладу постулатів отців Церкви. Останні, на думку польського вченого, були занадто герметичними для того, щоб зачіпати розум та уяву широкого загалу віруючих. Від *Vitae Patrum* IV–V ст. до творчості Гонорія Августодунського XII ст. *exempla* розвиваються як засіб викладу принципів християнської етики (Geremek, 1980: 157).

Б. Геремек називає приклади «багатим скарбом оповідних матеріалів» (Geremek, 1980: 161). Він високо оцінює дисертацію К. Х. де Фойса щодо місця легенди та *exempli* в голландській середньовічній літературі, роботу Дж. А. Моше про *exemplum* в англійській літературі, а також найоб'ємнішу за кількістю сторінок працю Ж. Велтера, який працював над виданням *Thesaurus Exemplorum* (Geremek, 1980: 155).

Ф. Тубах застосовує щодо «ілюстративних оповідань» вказаного часу термін *Protoexemplum* і підкреслює одноманітність викладу моральних норм. Ця повторюваність, на думку вченого, була наслідком впливу християнської ідеї боротьби добра і зла (божих сил і диявола). Тому проблеми земного життя не повинні були мати жодного значення. Головними маркерами зміни характеру і структури *exempli* дослідник називає етичні критерії людської досконалості, протистояння сталості божественного порядку й тимчасовості життя. Останнє замінюється складною розповіддю про людські долі з увагою до психології людини, особистих мотивів і суспільних обставин її поведінки (Geremek, 1980: 158).

Проте Т. Крейн дотримується інших поглядів. Дослідник доводить активне використання повчальних байок для передачі норм суспільної моралі ще до впровадження християнства. Згідно із його твердженнями, сам Христос наслідував метод навчання, що споконвіку був популярним на Сході. Частота, з якою вживалися апології, залежала від характеру аудиторії, до якої звертався наставник. Учений показує систематичне використання *exempli* (взятого суто із житій святих) у проповідях «Євангелії» Григорія Великого. Т. Крейн підкреслює, що «Діалоги» Григорія надали більш пізнім проповідникам багатий ілюстративний матеріал. Згодом «Діалоги» були перекладені різними європейськими мовами і вплинули на пізніші збірки легенд (Crane, 1890: 18).

Важливі висновки щодо змісту *exemplorum* роблять французькі дослідники. Е. Перр'ї зазначав, що в доробку Стефана Бурбонського містяться цікаві міркування щодо стану моралі та звичаїв часів Людовіка IX Святого. П'єр Бонасьйо підкреслював наявність у проповідях значної різноманітної джерельної інформації про приватне життя в середньовіччі. Дослідник Де Ляшене у промові до *Académie de Mâcon* прокоментував «енциклопедичні подвиги» домініканців таким чином: «І ви, панове, були здивовані щодо широких знань цього монаха, який також був знайомий із грецькими та римськими хроніками, так само як із тими, що були сформовані на теренах його країни; не нехтував він й алюзіями на нашу популярну поезію чи на «жести»» (Berlioz, 1980: 114; *Académie de Mâcon*, 1895: 288).

Б. Геремек довів відмінності щодо цитування *exemplorum* у проповідях представників двох орденів. Монахи-домініканці найчастіше цитували трактат Стефана Бурбонського *Tractatus de diversis materiis praedicabilibus*, який налічував майже 3000 *Exempla*, Гумберта Романського *De abundantia Exemplorum* (також відомий як *De dono timoris*), компіляцію Мартіна Опавського. Монахи-францисканці надавали перевагу *Breviloquium de Virtutibus Antiquorum Principum et Philosophorum* Джона Уельського. Багато збірок були укладені проповідниками в алфавітному порядку та (чи) за тематикою. Наприклад, створений домініканцем Якобусом де Цессолісом трактат *Liber de moribus hominum et officiis nobilium super ludo scacchorum* – приклад окремої збірки *exemplorum* з поясненням алегорії або моралізації. Венеціанський францисканець Пауліна Міноріта уклав в більш звичному (алфавітному) порядку збірку *Satyrica Historia* (Geremek, 1980: 160).

Важливим здобутком західноєвропейської історіографії стала колективна робота Ж. Ле

Гоффа, Ж.-К. Шмітта, К. Бремонта, інших відомих медієвістів *Typologie des Sources du Moyen Âge Occidental sur L'Exemplum* (1982). У ній фахівці різних національностей (французи, італійці, іспанці, німці тощо) підводили результати досліджень над прикладами у своїх країнах (*Recherches internationales sur l'exemplum*, с. 105–265). К. Делькорно характеризує італійські *Exempla* (с. 147–176), Б. Дарборд – іспанські (с. 177–189), Г.-Й. Шмідт – німецькі (с. 215–242). М. І. Лакарра наводить аргументи на користь *Thesaurus exemplorum hispanicorum* (с. 191–213). Ж. Монфрен розглядає специфіку середньовічних перекладів *exemplorum* з латини локальними мовами (с. 243–265). Дослідження прикладів по регіонах допомагають простежити шляхи й ареали поширення, роль жєбручих орденів тощо. Ці порівняння дали поштовх подальшим дослідженням по регіонах (Berlioz, Polo de Beaulieu, 1998: 105–106; Beyer de Ryke, 2000: 585).

Б. П. МакГвайр у статті *Les mentalités des cisterciens dans les exempla du XIIe siècle: vers une nouvelle lecture du Liber Visionum et miraculorum de Clairvaux* показав важливу роль цистерціанців у поширенні гомілетичного прикладу до XIII століття (Berlioz, Polo de Beaulieu, 1998: 105–106).

Література:

1. Académie de Mâcon. *Annales de l'Académie de Mâcon: Société des arts, sciences, belles-lettres et d'agriculture*. Mâcon : Académie de Mâcon, 1895. SER2. Vol. 11. No. 1. P. 283–295.
2. Berlioz J. Le Récit efficace: L'exemplum au service de la prédication (XIIIe–XVe siècles). *Mélanges de l'Ecole Française de Rome. Moyen-Age, Temps Modernes*, 1980. Vol. 92. No. 1. P. 113–146.
3. Berlioz J. & Polo de Beaulieu M.-A. Les exempla médiévaux: Introduction à la recherche. Turnhout : Brepols, 1992. 312 p.
4. Berlioz J. & Polo de Beaulieu M.-A. (Eds.) Les Exempla médiévaux: nouvelles perspectives. Paris : Champion, 1998. 420 p.
5. Beyer de Ryke B. Berlioz J. & Polo De Beaulieu M.-A. Les exempla médiévaux: nouvelles perspectives. *Revue Belge de Philologie et d'histoire*, 2000. Vol. 78. No. 2. P. 581–587.
6. Bizzarri H.O. & Rohde M. (Eds.) Tradition des proverbes et des exempla dans l'Occident médiéval. Turnhout : Brepols, 2009. 410 p.
7. Bremond C. & Le Goff J. & Schmitt J.-C. L'exemplum (Typologie des sources du Moyen Âge occidental, fasc. 40). Turnhout: Brepols, 1982. 204 p.
8. Cohen G. Jean-Thiébaud Welter: L'exemplum dans la littérature religieuse et didactique du Moyen Âge. *Revue d'histoire de l'Église de France*, 1928. Vol. 14. No. 63. P. 218–223.
9. Crane T.F. (Ed.) The Exempla or illustrative stories from Sermones Vulgares of Jacques de Vitry. London : D. Nutt, 1890. 303 p.
10. Genet J.-P. Schmitt (Jean-Claude) éd. Prêcher d'exemples. Récits de prédicateurs du Moyen Âge. *Archives de sciences sociales des religions*, 1985. No. 60 (2). P. 297.
11. Genet J.-P. (Ed.) La légitimité implicite. Paris: Éditions de la Sorbonne, Publications de l'École française de Rome, 2015. 350 p.
12. Geremek B. B. L'exemplum et la circulation de la culture au Moyen Âge. *Mélanges de l'École française de Rome. Moyen-Age, Temps modernes*, 1980. Vol. 92. No. 1. P. 153–179.
13. Glare P.G.W. (Ed.) The Oxford Latin Dictionary. Oxford : Oxford University Press, 1968. 2126 p.
14. Le Goff J. L'imaginaire médiéval: Essais. Paris : Gallimard, 1985. 352 p.
15. Louis N. Enquête sur l'exemplum médiéval. Université de Lorraine, 2013. 450 p.
16. Polo de Beaulieu M.-A. L'image du clergé séculier dans les recueils d'exempla (XIIIe–XVe siècle). *Actes de La Société Des Historiens Médiévistes de l'enseignement Supérieur Public*, 1991. No. 22. P. 61–80.

7. Висновки

Дослідники прикладів високо оцінюють внесок середньовічних *exemplorum* у розвиток національних культур європейських держав, де панівною конфесією була католицька. Середньовічні *exempla* виконували проповідницьку, дидактичну та соціальну функції, що сприяло їх широкому використанню в релігійних, культурних та освітніх практиках. Найбільш активно застосовували *exempla* у проповідях францисканці та домініканці. Аналіз текстів засвідчує поступову зміну змісту «прикладів», що дає змогу простежити еволюцію уявлень про роль духовенства, моральні норми тощо. У XV–XVI ст. *exempla* частково втратили проповідницьку функцію та трансформувалися у світські твори, що відображає значні суспільні зміни, зокрема послаблення впливу католицької церкви на суспільство.

Подальше вивчення *exemplorum*, виявлення нових джерел і їх комплексний аналіз дадуть можливість суттєво розширити уявлення про західно-європейське суспільство. Значна частина рукописів проповідей, що містять середньовічні *exempla*, до сьогодні залишаються неопублікованими. Це відкриває широкі перспективи для нових археографічних публікацій і наукових досліджень.

17. Studer M. *Exempla im Kontext: Studien zu deutschen Prosaexempla des Spätmittelalters und zu einer Handschrift der Straßburger Reuerinnen*. Berlin : De Gruyter, 2014. 456 p.
18. Surgent U. *Manuale Curatorum: Tractatus de arte praedicandi*. Basel : Johannes Amerbach, Johann Petri & Johannes Froben, 1502. 278 p.
19. *The Oxford Latin Dictionary* / Ed. by P.G.W. Glare. Oxford : Oxford University Press, 1968. 2126 p.
20. Tubach F.C. *Exempla in the Decline. Traditio*, 1962. Vol. 18. P. 407–417.
21. Welter J.-T. *L'exemplum dans la littérature religieuse et didactique du Moyen Âge*. Paris : Honoré Champion, 1927. 468 p.
22. Жадан І. Ехемпла як джерело до вивчення популярної культури Латинського Заходу XII–XIII століть. Магістерська робота. Львів : Український католицький університет, 2019. 222 арк. URL: <https://er.ucu.edu.ua/items/b4cb446d-0a21-40f0-8978-528e28a8bd5b> (дата звернення 25.02.2025).

References:

1. Académie de Mâcon. (1895). *Annales de l'Académie de Mâcon: Société des arts, sciences, belles-lettres et d'agriculture* [Annals of the Academie de Macon: Society of Arts, Sciences, Letters and Agriculture]. SER2, 11 (1), 283–295 [in French].
2. Berlioz J. (1980). *Le Récit efficace: L'exemplum au service de la prédication (XIIIe–XVe siècles)* [The effective narrative: The exemplum in the service of preaching (13th–15th centuries)]. *Mélanges de l'Ecole Française de Rome. Moyen-Age, Temps Modernes*, 92 (1), 113–146 [in French].
3. Berlioz J., Polo de Beaulieu M.-A. (1992). *Les exempla médiévaux: Introduction à la recherche* [Medieval exempla: Introduction to research]. Turnhout: Brepols [in French].
4. Berlioz J., Polo de Beaulieu, M.-A. (Eds.) (1998). *Les Exempla médiévaux: nouvelles perspectives* [Medieval exempla: New perspectives]. Paris: Champion [in French].
5. Beyer de Ryke, B. (2000). Berlioz J. & Polo De Beaulieu M.-A. *Les exempla médiévaux: nouvelles perspectives* [Medieval exempla: New perspectives]. *Revue Belge de Philologie et d'histoire*, 78 (2), 581–587 [in French].
6. Bizzarri, H.O., & Rohde, M. (Eds.) (2009). *Tradition des proverbes et des exempla dans l'Occident médiéval* [Tradition of proverbs and exempla in the medieval West]. Turnhout: Brepols [in French].
7. Bremond, C., Le Goff, J., & Schmitt, J.-C. (1982). *L'exemplum (Typologie des sources du Moyen Âge occidental, fasc. 40)* [The exemplum (typology of the sources of the Western Middle Ages, fasc. 40)]. Turnhout: Brepols [in French].
8. Cohen, G. (1928). Jean-Thiébaud Welter: *L'exemplum dans la littérature religieuse et didactique du Moyen Âge* [Jean-Thiébaud Welter: The exemplum in medieval religious and didactic literature]. *Revue d'histoire de l'Eglise de France*, 14 (63), 218–223 [in French].
9. Crane, T.F. (Ed.) (1890). *The Exempla or illustrative stories from Sermones Vulgares of Jacques de Vitry*. London: D. Nutt [in English].
10. Genet, J.-P. (1985). Schmitt (Jean-Claude) éd. *Prêcher d'exemples. Récits de prédicateurs du Moyen Âge* [Schmitt (Jean-Claude) ed. Preaching by examples: Narratives of medieval preachers]. *Archives de sciences sociales des religions*, 60 (2), 297 [in French].
11. Genet, J.-P. (Ed.) (2015). *La légitimité implicite* [Implicit legitimacy]. Paris: Éditions de la Sorbonne, Publications de l'École française de Rome [in French].
12. Geremek, B.B. (1980). *L'exemplum et la circulation de la culture au Moyen Âge* [The exemplum and the circulation of culture in the Middle Ages]. *Mélanges de l'Ecole française de Rome. Moyen-Age, Temps modernes*, 92 (1), 153–179 [in French].
13. Glare, P.G.W. (Ed.) (1968). *The Oxford Latin Dictionary*. Oxford: Oxford University Press [in English].
14. Le Goff, J. (1985). *L'imaginaire médiéval: Essais* [The medieval imagination: Essays]. Paris: Gallimard [in French].
15. Louis, N. (2013). *Enquête sur l'exemplum médiéval* [Investigation on the medieval exemplum]. Université de Lorraine [in French].
16. Polo de Beaulieu, M.-A. (1991). *L'image du clergé séculier dans les recueils d'exempla (XIIIe–XVe siècle)* [The image of the secular clergy in the collections of exempla (13th–15th century)]. *Actes de La Société Des Historiens Médiévistes de l'enseignement Supérieur Public*, 22, 61–80 [in French].
17. Studer, M. (2014). *Exempla im Kontext: Studien zu deutschen Prosaexempla des Spätmittelalters und zu einer Handschrift der Straßburger Reuerinnen* [Exempla in context: Studies on German prose exempla of the late Middle Ages and on a manuscript of the Strasbourg Reuerinnen]. Berlin: De Gruyter [in German].
18. Surgent, U. (1502). *Manuale Curatorum: Tractatus de arte praedicandi* [Manual for Preachers: The Treatise on the Art of Preaching]. Basel: Johannes Amerbach, Johann Petri & Johannes Froben [in Latin].

19. The Oxford Latin Dictionary. Ed. by P.G.W. Glare. (1968). Oxford: Oxford University Press [in English].
20. Tubach, F.C. (1962). Exempla in the Decline. *Traditio*, 18, 407–417 [in English].
21. Welter, J.-T. (1927). L'exemplum dans la littérature religieuse et didactique du Moyen Âge [The exemplum in medieval religious and didactic literature]. Paris: Honoré Champion [in French].
22. Zhadan, I. (2019). Exempla iak dzherelo do vyvchennia populiarnoi kul'tury Latyns'koho Zakhodu XII–XIII stolit: mahisterska robota [Exempla as a source for the study of popular culture of the Latin West 12th–13th century: Master's thesis]. Lviv: Ukrainian Catholic University [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 27.02.2025
The article was received 27 February 2025

СТЕФАНІЯ ШАБАТУРА ТА ІРИНА СТАСІВ-КАЛИНЕЦЬ ЯК АКТИВНІ УЧАСНИЦІ ЛЬВІВСЬКОГО ДИСИДЕНТСЬКОГО СЕРЕДОВИЩА

Паска Богдан Валерійович,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України і методики
викладання історії
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника
bohdan.paska@pnu.edu.ua
orcid.org/0000-0002-5452-5254

Шепітак Наталія Романівна,
студентка IV курсу спеціальності «Середня освіта
(Історія)»
факультету історії, політології і міжнародних
відносин
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника
nataliia.shepitak.21@pnu.edu.ua
orcid.org/0009-0003-9415-5205

Мета статті – дослідити основні віхи опозиційної активності дисиденток Стефанії Шабатури та Ірини Стасів-Калинець, висвітливши окремі фрагменти з їх життєписів. **Методологічною основою** статті виступили принципи об’єктивності, історизму, всебічності, наступності, а також комплекс загальнонаукових і спеціально-історичних методів. У роботі використано методи аналізу та синтезу, проблемно-хронологічний, ретроспективний, метод порівняння та зіставлення інформації з різних джерел. Основу джерельної бази становлять документи з Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ) і спогади учасників подій. **Результати та висновки.** Стефанія Шабатура й Ірина Стасів-Калинець протягом 1960-х – початку 1970-х рр. були активними учасницями львівського шістдесятницького середовища, долучалися до дисидентської діяльності, брали участь у правозахисному русі. Напередодні хвилі затримань українських інакодумців 1972–1973 рр. обидві активістки відіграли значну роль в організації новорічних колядувань – т. зв. арештованої коляди. Під час реалізації секретної справи Комітету державної безпеки (КДБ) «Блок» у січні 1972 р. С. Шабатура та І. Стасів-Калинець опинилися за ґратами, а влітку того ж року були засуджені на досить тривалі терміни ув’язнення й заслання. Репресії, організовані органами КДБ впродовж 1972–1973 рр., не лише продемонстрували жорстокість радянського режиму, але й стали каталізатором для продовження боротьби за права людини та національну незалежність. Дисидентки, зіткнувшись з арештом і засланням, не припинили свого спротиву. Наприкінці 1970-х рр. С. Шабатура долучилася до числа учасників Української гельсінської групи (УГГ). Культурні діячки продовжили боротьбу і після виходу з ув’язнення, відігравши значну роль у процесах національно-визвольного руху кінця 1980-х – початку 1990-х рр. Із проголошенням незалежності України брали активну участь у культурно-просвітницькій і громадській діяльності. Дослідження дає змогу краще зрозуміти роль жінок у дисидентському русі та їхній внесок у боротьбу за незалежність України.

Ключові слова: Стефанія Шабатура, Ірина Стасів-Калинець, український дисидентський рух, генеральний погром, Комітет державної безпеки (КДБ), радянський режим.

STEFANIA SHABATURA AND IRYNA STASIV-KALYNETS AS ACTIVE PARTICIPANTS IN THE LVIV DISSIDENT ENVIRONMENT

Paska Bohdan Valeriiovych,
Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor at the Department of History of
Ukraine and Methods of Teaching History
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University
bohdan.paska@pnu.edu.ua
orcid.org/0000-0002-5452-5254

Shepitak Nataliia Romanivna,
4th year student of the specialty “Secondary Education
(History)”
of the Faculty of History, political science
and international relations
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University
nataliia.shepitak.21@pnu.edu.ua
orcid.org/0009-0003-9415-5205

The purpose of the article is to explore the main milestones of the opposition activity of dissidents Stefania Shabatura and Iryna Stasiv-Kalynets, highlighting individual fragments from their biographies. **The methodological basis** of the article was the principles of objectivity, historicism, comprehensiveness, continuity, as well as a complex of general scientific and special historical methods. The work used methods of analysis and synthesis, problem-chronological, retrospective, method of comparison of information from various sources. The basis of the source base is documents from the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine (SSA SSU) and the memories of the participants in the events.

Results and conclusions. Stefania Shabatura and Iryna Stasiv-Kalynets during the 1960s and early 1970s were active participants in the Lviv Sixties environment, joined dissident activities, and participated in the human rights movement. On the eve of the wave of arrests of Ukrainian dissidents in 1972–1973, both activists joined in organizing New Year’s caroling – the so-called “arrested caroling”. During the implementation of the secret case of the State Security Committee (KGB) “Block” in January 1972, S. Shabatura and I. Stasiv-Kalynets ended up behind bars, and in the summer of the same year, they were sentenced to rather long terms of imprisonment and exile. The repressions organized by the KGB during 1972–1973 not only demonstrated the cruelty of the Soviet regime, but also became a catalyst for the continued struggle for human rights and national independence. Dissidents faced with arrest and exile, did not stop their resistance. In the late 1970s, S. Shabatura joined the Ukrainian Helsinki Group (UHG). The cultural figures continued their struggle after their release from prison, joining the national liberation movement of the late 1980s and early 1990s. With the declaration of Ukraine’s independence, they took an active part in cultural, educational and public activities. The study allows us to understand better the role of women in the dissident movement and their contribution to the struggle for Ukraine’s independence.

Key words: Stefania Shabatura, Iryna Stasiv-Kalynets, Ukrainian dissident movement, general pogrom, State Security Committee (KGB), Soviet regime.

1. Вступ

У 1972–1973 рр. керівництво Комітету державної безпеки (КДБ) при Раді Міністрів (РМ) Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР) організували другу хвилю арештів української інтелігенції, під час якої серйозного «погрому» зазнав дисидентський осередок у Львові. Попри репресії, талановита молодь продовжувала чинити спротив радянській тоталітарній системі. Яскравими прикладами цієї боротьби стали художниця Стефанія Шабатура та поетеса Ірина Стасів-Калинець, діяльність яких відіграла важливу роль у збереженні та поширенні національної ідеї в умовах радянського режиму. Вивчення участі львівських дисиденток у боротьбі проти окупаційної системи надзвичайно затребуване на сучасному етапі розвитку вітчизняної історичної науки, адже дає змогу простежити особливості боротьби представниць жіноцтва за незалежну Україну в останні десятиліття існування Радянського Союзу.

Мета статті – дослідити основні віхи опозиційної активності дисиденток Стефанії Шабатури та Ірини Стасів-Калинець, висвітливши окремі фрагменти з їх життєписів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У працях Л. Крупник (Крупник, 2008), К. Лісової (Лісова, 2020), М. Слонської (Слонська, 2023) та С. Герогової (Герогова, 2012) представлено

інформацію про окремі аспекти правозахисної діяльності жіноцтва в Україні в 1960–1980-х рр. Події генерального погрому 1972–1973-х рр. відображено в праці Р. Клочка (Клочко, 2023), а О. Ігнатенко ретельно проаналізувала кримінальну справу Стефанії Шабатури (Ігнатенко, 2013). Під час дослідження використано спогади сучасників про Ірину Стасів-Калинець (Гарасим, 2012; Криса, 2016); заслуговує на увагу робота дослідниці С. Дяків (Стефанія Шабатура, 2021), якій удалося впорядкувати спомины про Стефанію Шабатуру. Основу джерельної бази становлять матеріали доповідних записок Комітету державної безпеки (КДБ), що зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБУ). Додатково в статті використано матеріали з інтернет-ресурсів Zbruč (Мельник, 2022) та «Радіо Свобода» (Дисидентка Ірина Калинець, 2020).

2. Участь дисиденток в русі шістдесятників

Стефанія Шабатура (1938–2014) була талановитою художницею-килимаркою, а Ірина Стасів-Калинець (1940–2012) реалізувалася як прекрасна українська письменниця і поетеса. Творча свобода дарувала кожній із них відчуття особистої волі, долаючи внутрішні й зовнішні перешкоди в умовах радянського тоталітарного режиму. Тиск із боку системи викликав у них

внутрішній спротив. Цей порив до незалежності в душах молодих, талановитих українських культурних діячок зрештою потягнув за собою різке невдоволення з боку владних структур і репресії каральних органів.

Спротив українського народу окупаційному режиму в 1960–1970-х рр. поєднав різні методи боротьби за збереження власної національності в умовах процесів зросійщення. Першим етапом цього руху стало молоде покоління, яке сформувалося переважно в умовах радянської системи й отримало назву «шістдесятництво» (Слонська, 2023: 333). Специфічною рисою руху шістдесятників на теренах Західної України було те, що на його появу мали значний вплив як процеси хрущовської відлиги й деєсталінізації, так і пам'ять про відносно нещодавню криваву радянську окупацію, збройний опір підпілля Організації українських націоналістів (ОУН) та Української повстанської армії (УПА).

У 1962 р. Михайло Косів, Михайло і Богдан Горині, Іван Гель, Михайло Осадчий та інші шістдесятники створюють клуб творчої молоді «Пролісок» у Львові. Загалом у ньому брали участь близько п'ятдесяти осіб, які встановили зв'язки із дисидентами в Києві, Дніпропетровську й Харкові. Між львівським і київським («Сучасник» – організований Лесем Танюком у 1960 р.) клубами постійно відбувався обмін інформацією та самвидавом. Члени «Проліска», як і шістдесятники з інших міст, займалися просвітницькою діяльністю, зокрема влаштовували вечори пам'яті поетів Василя Симоненка, Тараса Шевченка, Лесі Українки та ін. (Клочко, 2023: 41–44).

Серед учасників клубу творчої молоді «Пролісок» вирізнялася львівська художниця Стефанія Шабатура. Як і низка інших представників української інтелігенції, у 1960-х рр. вона активно включилася у національно-культурний рух, що набирив нової сили в умовах хрущовської відлиги. Народилася мисткиня в 1938 р. в с. Іване-Золоте Заліщицького району, що на Тернопільщині. Вихованням дівчинки займалася матір, оскільки батько загинув на війні. Після закінчення навчання у Львівському художньому училищі залишилася в ньому викладати, паралельно вступивши до Львівського художнього інституту. Активна участь у громадському житті Львова позначилася на колі друзів Стефанії Шабатури, вона близько зійшлася з подружжя Іриною та Ігорем Калинцями, братами Горинями, Михайлом Косівим та ін. (Крупник, 2008).

Долучення до кола шістдесятників мало значний вплив на зміст творчого доробку мисткині, що віддунював чітким національним спрямуванням у тематиці та гаслах гобеленів; підтвердженням цього стали роботи: «Леся Українка»: «Або погибель, або перемога – сі дві дороги перед нами

стали»; «Кассандра»: «Прокинься, Троє! Смерть іде на тебе!» («Кассандра» – драматична поема Лесі Українки. Основою сюжету є давньогрецький міф про Трою, зокрема, про віщунку Кассандру, яка пророчила загибель Трої) (Крупник, 2008).

«Немов крізь шиби, кроплі дощами, крізь скрик розлуки, ліхтарів і ґрат затрембітав тонкими голосами гранчастий келих квітів і дівчат», – автором цих поетичних рядків є Василь Стус. У холодних широтах мордовських таборів він написав вірш «Немов крізь шиби, кроплі дощами», присвятивши його львівській дисидентці Ірині Стасів-Калинець. Народилася поетка в грудні 1940 р. у Львові, коли місто вже протягом півтора року було окуповане совітами, які фізично знищували національно-свідоме українство. Навчалася Ірина Калинець (дівоче прізвище – Стасів) на філологічному факультеті славистичного відділення Львівського університету ім. Івана Франка впродовж 1959–1964 рр. (Гарасим, 2012: 269).

У 1970 р. обидві дисидентки – і С. Шабатура, і І. Стасів-Калинець – взяли активну участь у кампанії на захист повторно заарештованого дисидента Валентина Мороза. Зокрема, І. Стасів-Калинець поставила свій підпис під заявою на адресу вищих державних і партійних органів, висловивши різкий протест проти репресивних дій режиму. У листопаді 1970 р. С. Шабатура та І. Стасів-Калинець приїхали до Івано-Франківська та разом з іншими небайдужими інакодумцями взяли участь в імprovізованому мітингу біля стін місцевого обласного суду, де відбувався процес над ув'язненим; дисидентки підписали декілька заяв із засудженням закритого характеру судової розправи (Паска, 2018: 135–139).

Одним із яскравих прикладів правозахисної діяльності І. Стасів-Калинець є її телеграма голові Раді Міністрів СРСР Олексію Косигіну проти засудження В. Мороза (1971 р.). У тексті документа знаходимо інформацію про стан здоров'я В. Мороза. Правозахисниця наполягає на звільненні арештованого, вкотре наголошує на тому, що немає жодних реальних доказів його «провини». Поетеса апелює до радянських гуманітарних законів, що передбачають свободу тяжкохворим ув'язненим, просить переведення політичного в'язня до табору, збільшення кількості продуктів харчування й отримання посилок (Дисидентка Ірина Калинець, 2020).

3. Репресивні дії режиму проти дисиденток

Відсутність демократичних свобод, контроль держави над усіма сферами життя, репресії – усе це ознаки тоталітаризму. Жертвами цього режиму в Радянському Союзі, зокрема в УРСР, стали мільйони людей (Лісова, 2020: 23). 31 грудня 1971 р. молодь Львова організувала традиційні колядки. За учасниками цих різдвяних дійств пильно

стежили кадебісти, доповідаючи все партійному керівництву та вишукуючи приводу для арештів. Львівський гурт колядників очолила колишня дружина журналіста В'ячеслава Чорновола Олена Антонів, а поміж колядників були Стефанія Шабатура, Василь Стус, Ірина Стасів-Калинець та інші (Клочко, 2023: 90–92). «Ми з тими вертепами ходили на Новий рік... Коли ми йшли вулицею Дзержинського попри КДБ, то Ірина зауважила, що “Новий рік, а там у вікнах світиться”, “То вони щось готують” – вона то інтуїтивно, як то кажуть, відчула», – згадувала Стефанія Шабатура (Стефанія Шабатура, 2021: 372). Зібрані під час колядування кошти дисиденти витратили на оплату адвоката для заарештованої одеської дисидентки Ніни Строкатої.

Працівники органів держбезпеки УРСР розуміли, що формальних причин для арештів українських інакходумців немає, проте це не зупинило початок репресивної акції. Як мінімум з літа 1971 р. тривала підготовка до спецоперації за справою групової розробки «Блок». Приводом до відкритих дій каральних органів став приїзд до УРСР студента-українця з Бельгії Ярослава Добоша в ролі посланця діаспорних організацій, який зустрівся з окремими представниками дисидентського середовища (Клочко, 2023: 90–92). Кількох зафіксованих кадебістами контактів Я. Добоша наприкінці 1971 – на початку 1972 рр. з київськими інакходумцями Іваном Світличним, Леонідом Селезенком, Зеновією Франко, львів'янкою Стефанією Гулик вистачило для того, щоб розпочати хвилю арештів (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1032. Арк. 112–116).

Четвертого січня 1972 р. Ярослав Добош намагався виїхати з УРСР потягом «Москва – Прага». Підозрюючи, що він може спробувати вивезти за кордон матеріали самвидаву та записи, що містять інформацію про військові об'єкти на території Львова, під приводом перевірки документів кадебісти зняли студента з потяга на станції Чоп. У його речах знайшли самвидав, який він намагався вивезти за кордон, проте, звичайно, ніякої інформації про військові об'єкти не було знайдено (Клочко, 2023: 93). У спеціальному повідомленні голови КДБ при РМ УРСР Віталія Федорчука першому секретарю Центрального комітету (ЦК) Комуністичної партії України (КПУ) Петру Шелесту знаходимо інформацію про перебування громадянина Бельгії Ярослава Добоша в Києві та Львові, його затримання й допит співробітниками спецслужб (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1032. Арк. 52–56).

Виявлених під час обшуку матеріалів було явно недостатньо, щоб звинуватити Я. Добоша в шпигунстві. Утім, працівники КДБ розпочали тиск на молодого студента, а він, зі свого боку, переконував слідчих у тому, що все отримав від невідомої

йому людини, яка просила передати матеріали до Бельгії. Зрештою, 12 січня 1972 р., розпочалася нова хвиля арештів української інтелігенції, відома як «генеральний погром» (Клочко, 2023: 93–97). Усього в УРСР було заарештовано понад 20 найбільш активних дисидентів, у т. ч. С. Шабатуру й І. Стасів-Калинець у Львові.

Від 13 січня до 8 квітня 1972 р. С. Шабатуру допитували як свідка у справі В'ячеслава Чорновола, редактора та головного творця нелегального часопису «Український вісник». Чи не єдиним, хто відмовився свідчити в справі С. Шабатури, був саме В. Чорновіл. На питання слідчому капітанові Боєчко він відповідав: «На питання відповідати не буду. Причину відказу пояснювати не буду». Усе це унеможливило пошук нового компромату щодо мисткині. Також відмовилася свідчити подруга С. Шабатури, І. Стасів-Калинець, причиною називала: «Я не свідок, я обвинувачена і відповідаю сама за себе, а не за когось» (Ігнатенко, 2013: 638–639). 15 червня того ж року С. Шабатурі були висунуті офіційні звинувачення у скоєнні злочину, передбаченому в Кримінальному кодексі (КК) УРСР ст. 62, ч. I («антирадянська агітація і пропаганда»), яка передбачала максимальний термін покарання у 7 років позбавлення волі та 5 років заслання. Матеріали щодо мисткині були виділені в окрему справу № 203, яка велася слідчими Управління КДБ у Львівській обл. (ГДА СБУ у Львівській обл. Ф. 5. Спр. 32157. Т. 2. Арк. 56).

Цікаво, що наступне за порядком кримінальне провадження – № 204 – було відкрите проти Ірини Стасів-Калинець. Заарештували поетесу 12 січня 1972 р., після чого протримали декілька місяців у слідчому ізоляторі КДБ у Львові (нині музей «Тюрма на Лонцького»). Як і в справі Стефанії Шабатури, слідчі не змогли довести причетність поетеси до справи В. Чорновола, зокрема її співучасть у виданні й поширенні журналу «Український вісник». Утім, у липні 1972 р. слідство звинуватило І. Стасів-Калинець в «антирадянській агітації і пропаганді», а наступного місяця її було засуджено до 6 років ув'язнення в таборах суворого режиму та 3 років заслання, загалом 9 років тортур і знущань (Мельник, 2022). Під час засідання у Львівському обласному суді І. Стасів-Калинець наголошувала на тому, що судять не її, а поезію. З-поміж поставлених дисидентці у провину фактів вона визнала тільки виготовлення та зберігання створених самвидавним способом документів, вказавши при цьому, що не вважає їх антирадянськими (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1051. Арк. 129–131). Термін ув'язнення обидві дисидентки відбували в мордовських колоніях. В інтерв'ю з Василем Овсієнком Стефанія Шабатура пізніше згадувала: «Коли приїхала у Мордовію, то там уже була Ніна Строката з того

нашого періоду. Пізніше зустріла всіх інших – Ірину Калинець, Ірину Сенік, Світличну Надію» (Стефанія Шабатура, 2021: 380).

4. Продовження боротьби після хвилі репресій

Українські діаспорні організації намагалися привернути увагу міжнародної спільноти до проблеми репресій проти українських дисидентів. У 1972 р. на ім'я генерального секретаря ООН Курта Вальдгайма було написане звернення від Наукового товариства ім. Т. Шевченка щодо арештів української інтелігенції. У документі зазначалися імена заарештованих, зокрема: Іван Світличний, Стефанія Шабатура, Іван Дзюба, Ірина Стасів-Калинець та інші. Іван Чинченко (доктор наук і доктор філософії, член Нью-Йоркської академії наук) наголошував, що єдиним «злочином» української інтелігенції є їхній опір насильницькій русифікації. Вони прагнули домогтися того, щоб радянський режим діяв відповідно до власних законів і Конституції, забезпечуючи повагу до прав та гідності людей (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1038. Арк. 351–353).

У листопаді 1976 р. у Києві виникла Українська гельсінська група (УГГ) – громадська правозахисна організація, метою якої було домогтися виконання зобов'язань СРСР щодо забезпечення прав і свобод людини після підписання у 1975 р. Заключного акта Наради з безпеки і співробітництва в Європі. Відповідно до змісту документа СРСР зобов'язався «поважати права людини і основні свободи, включаючи свободу думки, совісті, релігії та переконань...», передбачалася можливість народів розпоряджатися власною долею. Група поширювала інформацію про порушення прав людини в Україні, зверталася до різних вітчизняних і міжнародних органів. Методами боротьби УГГ були підписання листів, заяв, меморандумів, адресованих на ім'я очільників Радянського Союзу та інших держав тощо. У такий спосіб почала формуватися опозиція до уряду, яка відкрито критикувала дії влади (Лісова, 2020: 24). З утворенням УГГ до організації активно долучаються жінки, вступаючи не лише з ідейних переконань, а й у знак протесту радянській системі. Так, у лютому 1979 р. разом із групою політв'язнів оголосила себе учасницею УГГ і Стефанія Шабатура. Дисидентка брала активну участь у протестах, організованих під час ув'язнення, була співавтором листів і звернень адресованих до різних міжнародних організацій і радянських установ (Герегова, 2012: 61).

Ірина Стасів-Калинець після свого звільнення з ув'язнення взяла досить активну участь у національно-визвольному русі кінця 1980-х – початку 1990-х рр. Ігор Мельник у спогадах про поетесу розповідав про зимовий вечір 1989 р.: «Я зайшов

до помешкання подружжя Калинців, вони жили тоді в «хрущовці» на вулиці Кутузова (тепер вулиця Тарнавського). Приніс свою статтю для публікації в альманасі «Євшан-зілля» (самвидавний літературно-мистецький, науково-популярний альманас), виходив він за редакцією Ірини Стасів-Калинець (з листопада 1987 р.). Філологиня того вечора вдома жваво розказувала присутнім гостям, зокрема чоловікові, про те, як її щойно відпустили з райвідділу міліції. Причиною ранкового затримання «неблагонадійних» громадян Ірини Стасів-Калинець, В'ячеслава Чорновола та інших органами тодішньої міліції, став «несподіваний» приїзд до Львова Генерального секретаря Комуністичної партії Радянського Союзу (КПРС) Михайла Горбачова» (Мельник, 2022).

Ключовим фактором здобуття Україною незалежності насамперед був національно-визвольний рух, боротьба незламним духом, ідейних людей впродовж десятиліть і особливо в останні роки існування радянської тоталітарної системи (Лісова, 2020: 258). Із початком державотворчих процесів в Україні Ірина Стасів-Калинець бере участь у діяльності Товариства мови імені Тараса Шевченка, виступає на захист вірян, зокрема відродження Української греко-католицької церкви (УГКЦ), стає народним депутатом України першого демократичного скликання. Також була очільницею управління освіти у Львівській області, ініціювала запровадження реформ у навчальний процес шкіл, наполягала на створенні гімназій, ліцеїв, авторських і приватних шкіл, коледжів, зокрема головніше – Науково-методичного інституту освіти. У 2003 р. повернулася до рідного університету й обійняла посаду професора кафедри української літератури імені академіка Михайла Возняка (Гарасим, 2012: 270).

Ірина Стасів-Калинець написала і видала близько двадцять книг. Знаковою працею поетеси була книга «Коло на обличчі безодні», у якій авторка розмірковує про високу місію поетів – звертати увагу людства на трансцендентне, те, що перебуває за межами пізнання (Криса, 2016: 247). Згадуючи про Стефанію Шабатуру, Ірина Стасів-Калинець говорила: «Подруга студентських років, посестра, з якою проведені табірні роки. Стефа була людиною непересічного таланту, самопожертви. Вона боролася за творчу волю людини» (Стефанія Шабатура, 2021: 354–357). Її чоловік, поет Ігор Калинець, пригадував: «Ми були молоді, життєрадісні і творчі. Саме в помешканні С. Шабатури дуже часто збиралися представники львівської інтелігенції, зокрема моя дружина Ірина, В'ячеслав Чорновіл, Богдан Сорока та інші». Стефанія Шабатура була активісткою Народного руху України, депутаткою Львівської міської ради. У часи незалежності проводила церковно-громадську діяльність, намагалася

допомагати нужденним людям, організовуючи для них безкоштовні обіди (Стефанія Шабатура, 2021: 73–76).

5. Висновки

Таким чином, Стефанія Шабатура та Ірина Стасів-Калинець протягом 1960-х – початку 1970-х рр. були активними учасницями львівського шістдесятницького середовища, долучалися до дисидентської діяльності, брали участь у правозахисному русі. Напередодні хвилі затримань українських інакодумців 1972–1973 рр. обидві активістки відіграли значну роль в організації акцій на підтримку політв'язня В. Мороза, новорічних колядувань – т. зв. арештованої коляди. Під час реалізації секретної справи КДБ «Блок» у січні 1972 р. С. Шабатура та І. Стасів-Калинець

опинилися за ґратами, а влітку того ж року були засуджені на досить тривалі терміни ув'язнення й заслання. Репресії, організовані органами КДБ впродовж 1972–1973 рр., не лише продемонстрували жорстокість радянського режиму, але й стали каталізатором для продовження боротьби за права людини і національну незалежність. Зіткнувшись із арештом і засланням, дисидентки не припинили свого спротиву. Наприкінці 1970-х рр. С. Шабатура долучилася до числа учасників Української гельсінської групи (УГГ). Культурні діячки продовжили боротьбу і після виходу з ув'язнення, відігравши значну роль у національно-визвольному русі кінця 1980-х – початку 1990-х рр. Із проголошенням незалежності України брали активну участь у культурно-просвітницькій і громадській діяльності.

Література:

1. Гарасим Я. Із покоління тих, що смерті не боялись (Світлій пам'яті Ірини Калинець). *Українське літературознавство*. 2012. Вип. 75. С. 269–271. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/UI_2012_75_26 (дата звернення: 16.02.2025).
2. ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України.
3. ГДА СБУ у Львівській обл. – Галузевий державний архів Служби безпеки України у Львівській області.
4. Герегова С. Жіночий фактор в українському правозахисному русі (70-ті роки XX століття). *Питання історії України*. 2012. Т. 15. С. 59–65. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Piu_2012_15_12 (дата звернення: 16.02.2025).
5. Дисидентка Ірина Калинець і КДБ. Оприлюднено 30 документів кримінальної справи. *Радіо Свобода*. 2020. 9 грудня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/dysident-iryna-stasiv-kalynets-kgb-kryminalna-sprava/30989944.html> (дата звернення: 16.02.2025).
6. Ігнатенко О. Львівська мисткиня Стефанія Шабатура: сучасний погляд на кримінальну справу 1972 року. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2013. Вип. 23. С. 630–642. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uks_2013_23_55 (дата звернення: 16.02.2025).
7. Ключко Р. Невидима битва. Як дисиденти боролися за незалежність України. Київ: Віхола, 2023. 288 с.
8. Криса Б. Ірина Калинець: коло людської долі. *Українське літературознавство*. 2016. Вип. 81. С. 245–249. URL: http://institutes.lnu.edu.ua/franko/wp-content/uploads/sites/7/2017/03/81_23.KRYSA_.pdf (дата звернення: 16.02.2025).
9. Крупник Л. Львівська художниця Стефанія Шабатура – учасниця українського дисидентського руху 60–80-х років XX ст. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Т. 16. Київ, 2008. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Krupnyk_Liubov/Lvivska_khudozhnytsia_Stefaniia_Shabatura_uchasnytsia_ukrainskoho_dysydentskoho_rukhu_60_80-kh_rokiv/ (дата звернення: 16.02.2025).
10. Лісова К. Жінки в Українській гельсінській групі. *Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи: матеріали VII Всеукраїнської науково-практичної конференції* (Суми, 21 квітня 2020 р.). Суми: СумДУ, 2020. С. 23–26. URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/77963/1/Lisova_helsinska_hrpa.pdf (дата звернення: 16.02.2025).
11. Мельник І. Спогад про Ірину Калинець (6 грудня 2010). *Zbruc*. 2022. 31 січня. URL: <https://zbruc.eu/node/44695> (дата звернення: 16.02.2025).
12. Паска Б. Валентин Мороз: прапор українського дисидентства. Івано-Франківськ: Фоліант, 2018. 366 с.
13. Слонська М. Жінки у дисидентському русі. *Травневі студії: історія, міжнародні відносини: Збірка матеріалів V Міжнародної наукової конференції студентів і молодих вчених «Травневі студії 2023: історія та міжнародні відносини в інформаційному протистоянні»*. Вип. 8. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2023. С. 332–335. URL: <https://jts.donnu.edu.ua/article/view/14482> (дата звернення: 16.02.2025).
14. Стефанія Шабатура: життя, окрилене стремлінням духу. Спогади. Вибрані статті / Упор. С. Дяків. Львів: Місіонер, 2021. 472 с.

References:

1. Dysyidentka Iryna Kalynets i KDB. Opryliudneno 30 dokumentiv kryminalnoi spravy [Dissident Iryna Kalynets and the KGB. 30 documents of the criminal case made public]. *Radio Liberty*. 2020. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/dysyident-iryna-stasiv-kalynets-kgb-kryminalna-sprava/30989944.html> (last accessed 16.02.2025) [in Ukrainian].
2. Harasym, Ya. (2012). Iz pokolinnia tykh, shcho smerti ne boialys (Svitlii pamiati Iryny Kalynets) [From the generation of those who were not afraid of death (In memory of Iryna Kalynets)]. *Ukrainske literaturoznavstvo – Ukrainian Literary Studies*, 75, 269–271. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/UI_2012_75_26 (last accessed 16.02.2025) [in Ukrainian].
3. HDA SBU u Lvivskii obl. – Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy u Lvivskii oblasti [Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine in Lviv Region].
4. HDA SBU – Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy [Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine].
5. Herehova, S. (2012). Zhinochyi faktor v ukrainskomu pravozakhysnomu rusi (70-ti roky XX stolittia) [The female factor in the Ukrainian human rights movement (1970s)]. *Pytannia istorii Ukrainy – Questions of the history of Ukraine*, 15, 59–65. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Piu_2012_15_12 (last accessed 16.02.2025) [in Ukrainian].
6. Ihnatenko, O. (2013). Lvivska mystkynia Stefaniia Shabatura: suchasnyi pohliad na kryminalnu spravu 1972 roku [Lviv artist Stefaniya Shabatura: a modern view of the criminal case of 1972]. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist – Ukraine: cultural heritage, national consciousness, statehood*, 23, 630–642. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uks_2013_23_55 (last accessed 16.02.2025) [in Ukrainian].
7. Klochko, R. (2023). Nevydyma bytva. Yak dysyenty borolysia za nezalezhnist Ukrainy [Invisible Battle. How Dissidents Fought for the Independence of Ukraine] Kyiv: Vikhola, 288. [in Ukrainian].
8. Krupnyk, L. (2008). Lvivska khudozhnytsia Stefaniia Shabatura – uchasnytsia ukrainskoho dysydentskoho rukhu 60–80-kh rokiv XX st. [Lviv artist Stefania Shabatura – a participant in the Ukrainian dissident movement of the 60s–80s of the 20th century]. *Naukovi zapysky. Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv – Scientific notes. Collection of works of young scientists and postgraduate students*, 16. Kyiv. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Krupnyk_Liubov/Lvivska_khudozhnytsia_Stefaniia_Shabatura_uchasnytsia_ukrainskoho_dysydentskoho_rukhu_60_80-kh_rokiv/ (last accessed 16.02.2025) [in Ukrainian].
9. Krysa, B. (2016). Iryna Kalynets: kolo liudskoi doli. [Iryna Kalynets: The Circle of Human Destiny]. *Ukrainske literaturoznavstvo – Ukrainian Literary Studies*, 81, 245–249. URL: http://institutes.lnu.edu.ua/franko/wp-content/uploads/sites/7/2017/03/81_23.KRYSA_.pdf (last accessed 16.02.2025) [in Ukrainian].
10. Lisova, K. (2020) Zhinky v Ukrainiskii helsinskii hrupi. [Women in the Ukrainian Helsinki Group]. *Suspilno-politychni protsesy na ukrainskykh zemliakh: istoriia, problemy, perspektyvy: materialy VII Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii (Sumy, 21 kvitnia 2020 r.) – Socio-political processes in Ukrainian lands: history, problems, prospects: materials of the VII All-Ukrainian Scientific and Practical Conference (Sumy, April 21, 2020)*. Sumy: SumDU. 23–26. URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/77963/1/Lisova_helsinska_hrupa.pdf (last accessed 16.02.2025) [in Ukrainian].
11. Melnyk, I. Spohad pro Irynu Kalynets (6 hrudnia 2010) [A Memory of Iryna Kalynets (December 6, 2010)]. *Zbruc.* 2022. URL: <https://zbruc.eu/node/44695> (last accessed 16.02.2025) [in Ukrainian].
12. Paska, B. (2018). Valentyn Moroz: prapor ukrainskoho dysyidentstva [Valentyn Moroz: the flag of Ukrainian dissidence]. Ivano-Frankivsk: Foliant, 2018, 366 [in Ukrainian].
13. Slonska, M. (2023) Zhinky u dysydentskomu rusi [Women in the dissident movement]. *Travnevi studii: istoriia, mizhnarodni vidnosyny: Zbirka materialiv V Mizhnarodnoi naukovo konferentsii studentiv i molodykh vchenykh “Travnevi studii 2023: istoriia ta mizhnarodni vidnosyny v informatsiinomu protystoianni” – May Studies: History, International Relations: Collection of Materials of the V International Scientific Conference of Students and Young Scientists “May Studies 2023: History and International Relations in the Information Confrontation”*. Vinnytsia: Vasyl Stus DonNU. 332–335. URL: <https://jts.donnu.edu.ua/article/view/14482> (last accessed 16.02.2025) [in Ukrainian].
14. Stefaniia Shabatura: zhyttia, okrylene stremlinniam dukhu. Spohady. Vybrani staty [Stefania Shabatura: a life inspired by the aspiration of the spirit. Memories. Selected articles] (2021). Comp. by S. Dyakiv. Lviv: Missionary. 472 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 20.02.2025
The article was received 20 February 2025

УДК 614.2-048.76(477.65-25)"1941/1945"
DOI https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2025-49-4

ЗМІНИ В СИСТЕМІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я МІСТА КІРОВОГРАДА В РОКИ ГІТЛЕРІВСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Петлінська Юлія Вікторівна,
*аспірантка II курсу ОНП «Історія та археологія»
за спеціальністю 032 «Історія та археологія»
Національного технічного інституту
«Харківський політехнічний інститут»
Yuliia.Petlinska@sgt.khpi.edu.ua
orcid.org/0009-0001-7525-262X*

У статті авторка описує зміни в системі охорони здоров'я м. Кіровограда (нині м. Кропивницький) у період німецької окупації 1941–1944 рр. Актуальність дослідження зумовлена недостатністю розробленої теми функціонування медичних закладів та охорони здоров'я в умовах окупаційного режиму, що має важливе значення для вивчення історії медицини й соціальної політики в екстремальних умовах. **Мета статті** – проаналізувати стан, організацію та функціонування системи охорони здоров'я в місті Кіровограді під час гітлерівської окупації, описати особливості роботи медичних установ, доступ населення до медичних послуг і вплив війни на епідеміологічну травму. **Методи дослідження:** для аналізу текстів офіційних документів і преси того часу використано системний підхід, це було застосовано для комплексного вивчення функціонування медичної системи в умовах окупації з урахуванням впливу соціальних, економічних і політичних факторів на діяльність медичних установ. Також використано порівняно-історичний метод для встановлення стану охорони здоров'я до та під час окупації, що дало змогу зберегти динаміку змін та їх наслідки для населення. Використання міждисциплінарного підходу (історія, соціологія, історія медицини) дало можливість розширити аналітичні рамки дослідження та глибше розкрити соціальні аспекти функціонування системи охорони здоров'я в екстремальних умовах війни. **Результати дослідження:** встановлено, що в період окупації значна частина медичних закладів була перепрофільована на обслуговування німецьких військових, що суттєво обмежувало доступ цивільного населення до медичної допомоги. Визначено, що станом на 1942 р. у місті діяли обмежена кількість лікарів, які перебували під жорстким контролем окупаційної влади. Зафіксовано випадки епідемії тифу, малярії та інших хвороб, спричинених пошкодженням санітарно-епідеміологічних умов, відсутністю медикаментів і вакцин. Виявлено, що для забезпечення мінімального рівня медичних послуг було створено систему платного лікування та «шпиталевих кас» для працюючих. Проте навіть ці механізми не могли повністю задовольнити потреби населення в медичному обслуговуванні. Особливу увагу приділено питанням підпільної допомоги, які надавали місцевій лікарні за ризику переслідувань. **Висновки:** дослідження показало, що система охорони здоров'я в місті була дезорганізована й підпорядкована інтересам окупаційної влади. Основні проблеми полягали в руйнуванні інфраструктури, дефіциті кваліфікованого персоналу, медикаментів і засобів профілактики. На думку дослідниці, дії місцевих медиків стали проявом соціального спротиву та гуманітарної відповідальності. За результатами аналізу встановлено, що німецька адміністрація розглядала систему охорони здоров'я не як засіб захисту цивільного населення, а як інструмент забезпечення працездатності необхідного для економіки контингенту. Висновки свідчать, що медична система Кіровограда в умовах окупації виконувала обмежену функцію з надання допомоги, що вказує на цілеспрямовану політику окупаційної влади щодо зниження рівня доступу населення до охорони здоров'я.

Ключові слова: гітлерівська окупація, Друга світова війна, епідеміологічна ситуація, медичне повсякдення, медичне забезпечення, окупаційний режим, охорона здоров'я, санітарний стан.

CHANGES IN THE HEALTHCARE SYSTEM OF KIROVOGRAD CITY DURING WORLD WAR II

Petlinska Yulia Viktorivna,
*2nd-year PhD student in the Educational and Scientific
Program "History and Archaeology", specializing in 032
"History and Archaeology"
National Technical University "Kharkiv Polytechnic
Institute"
Yuliia.Petlinska@sgt.khpi.edu.ua
orcid.org/0009-0001-7525-262X*

The article examines the changes in the healthcare system of Kirovohrad (now Kropyvnytskyi) during the German occupation of 1941–1944. The relevance of this study is determined by the insufficient scholarly coverage of the functioning of medical institutions and public healthcare under occupation, which is crucial for understanding the history of medicine and social policy in extreme conditions. **Purpose:** The purpose of the article is to analyze the condition, organization, and functioning of the healthcare system in Kirovohrad during the Nazi occupation, to describe the specific work of medical institutions, population access to medical services, and the impact of war on the epidemiological situation. **Research Methods:** A systematic approach was applied to analyze official documents and periodicals of the time, which enabled a comprehensive study of the functioning of the healthcare system under occupation, taking into account the influence of social, economic, and political factors on medical institutions. The comparative-historical method was used to establish the state of healthcare before and during the occupation, which allowed for tracing the dynamics of changes and their consequences for the population. The interdisciplinary approach (history, sociology, history of medicine) expanded the analytical framework of the study and provided a deeper insight into the social aspects of healthcare under wartime occupation. **Research Results:** The study established that during the occupation, a significant portion of medical institutions was repurposed to serve the German military, which significantly limited civilians' access to medical care. By 1942, only a limited number of doctors remained in the city, strictly controlled by the occupation authorities. The article documents outbreaks of typhus, malaria, and other diseases caused by deteriorated sanitary and epidemiological conditions, lack of medicines, and absence of vaccines. A system of paid medical services and "hospital funds" for employed individuals was introduced to provide a minimal level of healthcare, yet even these mechanisms could not meet the medical needs of the population. Special attention is given to the issue of underground medical assistance provided by local doctors at the risk of persecution. **Conclusions:** The study demonstrates that Kirovohrad's healthcare system during the occupation was disorganized and subordinated to the interests of the occupying authorities. The main problems included destroyed infrastructure, a shortage of qualified personnel, medicines, and preventive means. According to the author, the actions of local medical personnel were a form of social resistance and humanitarian responsibility. The analysis shows that the German administration viewed healthcare not as a tool to protect civilians but as a means of maintaining the working capacity of a population needed for the economy. The findings indicate that the medical system in Kirovohrad under occupation fulfilled only limited functions in providing assistance, reflecting the deliberate policy of the occupation authorities to restrict civilian access to healthcare.

Key words: Nazi occupation, World War II, epidemiological situation, medical everyday life, medical provision, occupation regime, healthcare, sanitary conditions.

1. Вступ

Актуальність дослідження полягає в тому, що досвід медичної допомоги в умовах війни й окупації може бути корисним для сучасних досліджень кризового менеджменту в охороні здоров'я. Він показує, як важливо зберігати базові медичні послуги навіть в екстремальних умовах і як реагувати на епідемії та дефіцит ресурсів. Аналіз стану охорони здоров'я в м. Кіровограді напередодні та під час німецької окупації є місцем для розуміння впливу війни на медичну сферу, соціальну інфраструктуру та громадське здоров'я. Дослідження дає змогу оцінити, як зміни в системі охорони здоров'я вплинули на життя населення в умовах окупації, а також показує стратегії виживання в складних умовах військового часу.

Мета роботи полягає у вивченні змін у системі охорони здоров'я міста в 1941–1944 рр., аналізі проблем медичної інфраструктури та впливу нацистської політики на доступ до медичних послуг для місцевого населення.

Дослідження допомагає відновити події, які відбувалися в Кіровограді в роки Другої світової війни. Оскільки стан охорони здоров'я та соціальної інфраструктури в цей період не був достатньо висвітлений у наукових роботах, дослідження заповнює прогалину в історії медицини та соціальної політики того часу та допомагає краще зрозуміти, як війна й окупація вплинули на життя місцевого населення, зокрема

на доступ до медичних послуг. Вивчення цих змін допомагає оцінити, як соціальна структура й економічні умови змінювалися під час війни. Аналіз роботи медичних установ у період окупації показує, як лікарі та медичний персонал адаптувалися до нових умов, нестачі ресурсів і суворого контролю з боку окупаційної влади. Це важливо для розуміння стратегії виживання та підтримки базової медичної допомоги в екстремальних умовах.

Під час дослідження було проаналізовано архівні матеріали Кіровоградської області, на базі яких досліджено передвоєнний стан охорони здоров'я, умови роботи медичних установ під час окупації, а також заходи з боку німецької влади щодо контролю за медичними ресурсами. Робота також охоплює аналіз медичних виплат і систем соціального захисту, зокрема функцію «шпитальних кас» для працюючих.

Значущість дослідження має значну історичну цінність, глибше висвітлює вплив війни на медичну систему регіону, а також дає змогу краще зрозуміти соціально-економічні дослідження окупації. Результати можуть стати основою для подальших досліджень з історії медицини, війни й окупації. Для дослідження медичного повсякдення в умовах окупації м. Кіровограда можна виділити такі розділи: передвоєнний стан охорони здоров'я в Кіровограді; вплив німецької окупації на медичну систему; умови роботи медичних

закладів; медичні виплати та фінансування; епідемії та санітарний контроль.

2. Стан охорони здоров'я в місті Кіровограді напередодні німецько-радянської війни

До початку гітлерівського вторгнення стан охорони здоров'я в м. Кіровограді, як і в більшості міст Радянського Союзу, був недостатньо розвиненим, хоча і спостерігався певний прогрес. У місті діяли медичні установи, які надавали базові медичні послуги, однак ресурси і можливості були обмеженими. Основними проблемами залишалися нестача лікарів, низький рівень медичного обслуговування та брак сучасного медичного обладнання. Лікувальні заклади, як-от лікарні й амбулаторії, мали труднощі із забезпеченням належних умов для пацієнтів. Хоча проводилися заходи щодо боротьби з інфекційними захворюваннями та покращення санітарно-гігієнічних умов, рівень охорони здоров'я не міг повною мірою забезпечити потреби людей, особливо в умовах стрімкого зростання населення та урбанізації.

Передвоєнні роки також характеризувалися активною боротьбою з інфекційними хворобами, зокрема туберкульозом, тифом, малярією, які часто спалахували через скупченість населення і недостатню санітарію (Петренко, 2008: 125).

Санітарний рівень Кіровограда до початку Другої світової війни був досить низьким, що було характерним для багатьох радянських міст того періоду. Місто страждало від проблем із гігієною, які спричиняли часті спалахи інфекційних захворювань. Недостатня увага приділялася очищенню міста, вивезенню сміття та забезпеченню належних санітарно-гігієнічних умов.

Система водопостачання та каналізації була обмеженою, особливо в старих районах міста, де люди часто користувалися громадськими або приватними колодязями, вода з яких не завжди відповідала стандартам чистоти. Санітарні станції намагалися контролювати якість питної води та забезпечувати гігієнічні умови, але їхні зусилля були недостатніми через брак ресурсів і технічного оснащення.

Санітарні працівники також боролися з проблемами, пов'язаними з гризунами, які могли переносити інфекції. Стан зберігання та транспортування харчових продуктів також залишав бажати кращого, що додатково сприяло розповсюдженню хвороб. Умови на ринках і в громадських місцях часто не відповідали санітарним нормам.

Незважаючи на наявність санітарної служби, яка намагалася запобігати поширенню інфекцій, у передвоєнний період у Кіровограді існували серйозні труднощі із забезпеченням належного санітарного стану (Петренко, 2014: 379).

Основними напрямками роботи медичних установ були лікування хвороб, профілактика

захворювань і вакцинація. Значна увага приділялася санітарії та гігієні, що передбачало регулярні перевірки й покращення умов для запобігання епідемії. У місті активно впроваджували нові методи лікування і профілактики, завдяки чому Кіровоград займав передові позиції серед міст України (Петренко, 2008: 97).

До початку війни в Кіровограді було реалізовано ряд нових медичних технологій і методів лікування. Місто активно співпрацювало з медичними установами інших міст, що сприяло обміну знаннями і досвідом. Це давало можливість постійно оновлювати підходи до лікування і профілактики, підвищуючи ефективність медичних послуг.

3. Вплив «нового порядку» на систему охорони здоров'я в місті

Після захоплення м. Кіровограда німецькими військами система охорони здоров'я зазнала суттєвих змін. Лікарні й медичні заклади зазнали руйнувань або були частково переміщені. Наявна інфраструктура була серйозно пошкоджена або переоснащена для потреб окупаційної влади (ДАКО. Ф. 2484. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 56).

Німецька адміністрація швидко встановила нові правила, які суттєво обмежили можливості місцевих медиків. Багато медичних установ були перепрофільовані для обслуговування німецьких солдатів, а доступ до медичних послуг для цивільного населення було обмежено. Кількість медичних працівників суворо контролювалася окупаційною владою. Нацистським розпорядженням про «охорону хворих» від 1 травня 1942 року, передбачалося, що на кожні 3 тисячі жителів окупованих територій України має бути один лікар, а на 10 тисяч жителів – один стоматолог. Завданням стоматолога було лікування та пломбування зубів, але не встановлення коронок чи мостів. Частина лікарів мала статус «довірених» – їм дозволялося лікувати не лише місцеве населення, а й окупантів. Окупаційна влада також видавала інструкції щодо того, кого слід лікувати в першу чергу. До категорії тих, хто підлягав «охороні хворих», входили: агрономи, інженери, зоотехніки, ветеринарні лікарі, комбайнери, трактористи, директори МТС, бухгалтери, майстри, техніки, працівники харчової промисловості та сільського господарства. Однак члени їхніх родин, зокрема діти, які не працювали, не підпадали під цю «охорону». Працівники, які підпадали під категорії, могли отримати безплатне лікування в разі хвороби або виробничої травми, певну матеріальну допомогу та необхідні ліки. Проте здебільшого лікування було платним. Зрозуміло, що така «турбота» окупантів мала на меті не піклування про здоров'я підкореного народу, а забезпечення максимальної експлуатації фізичних ресурсів населення.

Крім того, загартники побоювалися «невидимого ворога» – інфекційних хвороб, таких як тиф (Даченко, 2009: 302).

Таким чином, під час окупації Кіровограда німецькими військами систему охорони здоров'я було серйозно пошкоджено. Доступ до медичних послуг для місцевого населення був обмежений. Окупаційна влада жорстко контролювала медичні ресурси, надаючи перевагу людям, які в майбутньому стануть для них корисними.

4. Умови роботи медичних установ під час окупації 1941–1944 рр.

Лікарні, які до війни обслуговували цивільних осіб, тепер використовувалися для потреб німецьких військ. Це перепрофілювання передбачало надання медичної допомоги лише військовим, тоді як цивільному населенню часто доводилося шукати допомогу в інших місцях або обходитися без неї.

У період окупації лікарні й медичні заклади працювали в надзвичайно складних умовах. Медичний персонал стикався з дефіцитом медикаментів, обладнання та базових медичних засобів. Робота лікарів і медсестер була ускладнена відсутністю належних умов і ресурсів, що перешкоджало ефективному лікуванню як військових, так і цивільних осіб. Основним завданням медичних установ стало лікування поранених солдатів, що призводило до обмеження можливостей для надання медичної допомоги цивільному населенню. Лікарі та медсестри були змушені пристосовуватися до нових умов, часто без необхідних ресурсів. Місцеве населення реагувало на ці зміни з розчаруванням і тривогою, оскільки доступ до медичних послуг значно зменшився (Янишевська, 2006: 222).

Місцеві медики, незважаючи на складні умови, впорядковували медичну допомогу для цивільного населення. Вони організовували прийом удома та надавали допомогу тим, хто не міг отримати її в офіційних медичних установах. Це було важливим елементом спротиву проти окупаційної влади.

Медики, які займалися таким видом допомоги, дуже ризикували, адже окупаційна влада жорстоко карала тих, хто допомагав цивільному населенню, обходячи медичні установи. Репресії з боку німецьких військ стали ще однією перешкодою на шляху надання медичної допомоги.

Попри складні умови, багато лікарів і медсестер продовжували працювати в період окупації. Історії медиків, які ризикували своїм життям, щоб надавати допомогу пораненим і хворим, є свідченням їх героїзму і професіоналізму.

5. Виплати та фінансування медичної допомоги

Систему охорони здоров'я організували таким чином, що багато мешканців області могли

отримувати медичні послуги безплатно. Це стало можливим завдяки участі в так званих шпиталевих касах для працюючих, наданню фінансової допомоги на лікування інвалідам, пенсіонерам, безробітним і малозабезпеченим через відповідні сектори та відділи соціального захисту або за рахунок Комітету допомоги. Інші ж пацієнти, особливо ті, хто звертався до приватних лікарень, повинні були нести певні фінансові витрати на своє лікування (Кизименко, 2004: 240).

Для користування лікарнями та медичними пунктами, зокрема в Єлизаветградському районі, була встановлена оплата: 5 крб за первинний прийом пацієнта, 3 крб за повторний візит, 10 крб за добу на лікарняному ліжку та 10 крб за прийняття пологів. Платні послуги почали діяти з 1 листопада 1941 року. Оплата за лікування робітників покривалася з відрахувань із їхніх зарплат, які надходили до «шпиталевих кас». Сума таких відрахувань не перевищувала 3% від загального фонду заробітної плати. Кошти «шпиталевої каси» були доступні всім працівникам Кіровограда, чий організації здійснювали відповідні перерахунки на спеціальний рахунок № 13144 в міському банку. Внески на медичні послуги підприємства міста почали робити в грудні 1941 року, проте кошти стягували з працівників, починаючи з 15 жовтня. За таких умов безплатне лікування надавалося в разі травм, отруєнь, інфекційних захворювань та інших хвороб (ДАКО. Ф. 2491. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 2).

Отримати медичну допомогу в лікарнях і медичних пунктах застрахований пацієнт міг лише за умов дотримання так званих правил для хворого. Якщо людина відчувала себе погано, вона повинна була негайно повідомити про це свого керівника на роботі. Керівник, вислухавши працівника, за 1 крб видавав йому довідку для звернення до лікарні. У разі потреби в лікуванні пацієнт мав обов'язково повідомити про це свого начальника. Якщо хвороба тривала понад три дні, то з четвертого дня пацієнт отримував право на виплату допомоги зі «шпиталевої каси», тобто лікарняні. Хворий повинен був виконувати всі вказівки лікаря, інакше втрачав право на медичну та фінансову допомогу (ДАКО. Ф. 2487. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 41).

Під час окупації працівники, які захворіли, отримували грошову компенсацію за перебування в лікарнях. Керівник відділу охорони здоров'я Кіровоградської міської управи Колохов пояснив керівникам підприємств та установ, що виплати за лікарняними листками проводяться організаціями в повному обсязі, на рівні 100% від заробітної плати за місяць, що передував хворобі. Ймовірно, така система діяла по всій області. Наприклад, місцева мешканка Олександра Білецька перебувала в Кіровоградській лікарні з 29 вересня по

22 листопада 1943 року через грип і виявлений черевний тиф. За цей період їй було нараховано та виплачено 226 крб 84 коп. (ДАКО. Ф. 2515. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 2).

Система охорони здоров'я в Кіровоградській області дала змогу багатьом жителям отримувати безплатне лікування через «шпиталеві каси» й соціальні програми. Водночас приватні лікарні вимагали оплати за послуги. Працівники могли отримувати медичну допомогу через відрахування із зарплати, а хворі – грошову компенсацію. Однак для доступу до лікування пацієнта повинні були дотримуватися встановлених правил.

6. Епідемії та санітарний контроль

Період окупації супроводжувався спалахами різних інфекційних захворювань, як-от тиф, дифтерія і малярія. Причини виникнення епідемій були пов'язані з погіршенням санітарних умов, дефіцитом медичних ресурсів і недостатньою увагою до профілактики. Високий рівень смертності серед населення став серйозною проблемою. Окупаційна адміністрація, побоюючись розповсюдження інфекційних захворювань, змінила процедуру поховання цивільних. Відтепер родичам категорично заборонялося залишати труни з померлими відкритими як під час церемонії, так і на шляху до кладовища. Возниці, які порушували ці правила, перевозячи небіжчиків у відкритих трунах, отримували штраф у розмірі 100 крб. Поховання в Кіровограді здійснювало лише міське поховальне бюро, яке мало 10 працівників. Нові правила набрали чинності 25 березня 1942 року за підписом міського голови Медведкова. Між 12 серпня та 1 листопада 1942 року співробітники цього бюро викопали 405 могил, організували 400 виїздів катафалків та продали 60 вінків. Вартість одного поховання становила 20 крб у теплий період та 50 крб узимку (ДАКО. Ф. 2484. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 7).

Санітарно-епідеміологічний стан у містах і районних центрах, на підприємствах, у медичних і освітніх закладах, а також у сфері торгівлі продуктами харчування контролювався санітарною станцією. На жовтень 1942 року її штат у Кіровограді складався з 34 фахівців та допоміжного персоналу. Завдяки їхній роботі було зроблено значний внесок у запобігання поширенню небезпечних інфекційних захворювань, зокрема тифу, у місті з великою кількістю людей та активним переміщенням населення щодня, що характерно

для воєнного часу. Санстанція активно боролася з гризунами на складах, у виробничих, побутових приміщеннях і житлових будинках. Окрему увагу приділяли якості питної води, особливо з приватних і громадських колодязів (Павленко, 2008: 300).

Через відсутність вакцин і ліків медичні заходи були обмеженими. Лікарі намагалися боротися з епідеміями за допомогою доступних засобів і ресурсів, але їх можливостей не вистачало. Способами боротьби з епідеміями стали прості гігієнічні заходи й народні методи лікування.

Високий рівень смертності мав серйозний соціальний і економічний вплив на місто. Смертність серед населення посилювала соціальні проблеми й погіршувала загальний стан економіки Кіровограда. Епідемії також поглибили гуманітарну кризу, з якою стикалося місто під час окупації.

7. Висновки

Довоєнний період характеризувався недостатнім розвитком системи охорони здоров'я. Нестача медичних працівників, обладнання, а також низький санітарний рівень сприяли поширенню інфекційних захворювань. Проте були здійснені певні кроки для покращення ситуації, як-от упровадження нових методів лікування та профілактики.

Німецька окупація призвела до катастрофічних наслідків для системи охорони здоров'я в місті. Медичні установи були перепрофільовані до потреб окупантів, доступ до медичної допомоги для цивільного населення був обмежений, а дефіцит медикаментів і обладнання призвів до спалахів інфекційних захворювань.

Окупація суттєво погіршила стан охорони здоров'я в Кіровограді, призвела до значного зростання захворюваності та смертності населення. Система охорони здоров'я була підпорядкована потребам окупаційної влади, що призвело до обмеження доступу до медичної допомоги для цивільного населення. Епідемії інфекційних захворювань стали однією з найгостріших проблем, з якими стикнулося місто під час окупації. Незважаючи на всі труднощі, місцеві медики намагалися організувати підпільну медичну допомогу для цивільного населення.

Таким чином, досвід Кіровограда під час Другої світової війни є яскравим прикладом того, як війна руйнує не лише матеріальну інфраструктуру, а й систему охорони здоров'я, що має критичне значення для виживання населення.

Література:

1. Державний архів Кіровоградської обл. (далі ДАКО). Ф. 2484. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 120.
2. ДАКО. Ф. 2484. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 70.
3. ДАКО. Ф. 2487. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 78.
4. ДАКО. Ф. 2491. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 89.

5. ДАКО. Ф. 2515. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 97.
6. Даценко В. Щоб пам'ятали. Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945). Історико-публіцистичний нарис. Кіровоград : ТОВ «Імекс-ЛТД», 2009. 304 с.
7. Кизименко П. Євреї в Єлисаветграді. Пам'ять степів. Кіровоград : Поліграфічно-видавничий центр «Мавік», 2004. 246 с.
8. Петренко І. Д. Нацистський окупаційний режим: маловідомі сторінки з історії Олександрівського району (в документах та спогадах). Кіровоград : Центрально-Українське видавництво, 2008. 372 с.
9. Петренко І. Д. Нацистський окупаційний режим на Кіровоградщині 1941–1944 рр. (серія «Архівні документи свідчать»). Кіровоград : Центрально-Українське видавництво, 2014. 554 с.
10. Янишевська Є. Катастрофа європейського єврейства (Холокост). Загальні дані. Національні культури у процесі формування української нації : збірник доповідей науково-практичної конференції. Кіровоград : ПП «Поліграф-Терція», 2006. 224 с.

References:

1. Derzhavnyi arkhiv Kirovohrads'koi obl. (dali DAKO). F. 2484. Op. 1. Spr. 19. Ark. 120.
2. DAKO. F. 2484. Op. 1. Spr. 6. Ark. 70.
3. DAKO. F. 2487. Op. 1. Spr. 3. Ark. 78.
4. DAKO. F. 2491. Op. 1. Spr. 1. Ark. 89.
5. DAKO. F. 2515. Op. 1. Spr. 33. Ark. 97.
6. Datsenko, V. (2009). Shchob pamiataly. Kirovohradshchyna v roky Velykoi Vitchyznianoï viiny (1941–1945) [So That They Remember. Kirovohrad Region During the Great Patriotic War (1941–1945)]. Istoryko-publitsystychnyi narys. Kirovohrad: Imeks-LTD. 304 p. [in Ukrainian].
7. Kyzymenko, P. (2004). Yevrei v Yelysavethradi. Pamiat stepiv [Jews in Yelysavethrad. Memory of the Steppes]. Kirovohrad: Mavik. 246 p. [in Ukrainian].
8. Petrenko, I.D. (2008). Natsystskyi okupatsiinyi rezhym: malovidomi storinky z istorii Oleksandrivskoho raionu (v dokumentakh ta spohadakh) [The Nazi Occupation Regime: Little-Known Pages from the History of the Oleksandrivskiy District (in Documents and Memoirs)]. Kirovohrad: Tsentralno-Ukrainske vydavnytstvo. 372 p. [in Ukrainian].
9. Petrenko, I.D. (2014). Natsystskyi okupatsiinyi rezhym na Kirovohradshchyni 1941–1944 rr. (seriia “Arkhivni dokumenty svidchat”) [Nazi Occupation Regime in Kirovohrad Region, 1941–1944: Evidence from Archival Documents]. Kirovohrad: Tsentralno-Ukrainske vydavnytstvo. 554 p. [in Ukrainian].
10. Yanishevska, Ye. (2006). Katastrofa yevropeiskoho yevreistva (Kholokost). Zahalni dani. Natsionalni kultury u protsesi formuvannia ukrainskoi natsii: zbirnyk dopovidei naukovo-praktychnoi konferentsii [The Catastrophe of European Jewry (Holocaust). General Data. National Cultures in the Process of Ukrainian Nation-Building]. Kirovohrad: Polihraf-Tertsia. 224 p. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 17.09.2024
The article was received 17 September 2024

УДК 930(477):7.035"XIX/XX"

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2025-49-5>

НЕОРОМАНТИЗМ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ В. ЛИПИНСЬКОГО-ІСТОРИКА: СУЧАСНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Симонович Дмитро Володимирович,
аспірант кафедри історії та археології
Національного університету «Острозька академія»
dmytro.symonovych@oa.edu.ua
orcid.org/0000-0003-4381-0671

Метою статті є встановлення основних підходів липинськознавців до визначення ролі неоромантизму як ідейного комплексу в історичному мисленні В. Липинського. **Методи дослідження.** У процесі дослідження були використані методи історіографічного аналізу та синтезу, завдяки яким визначено основні здобутки липинськознавців у цій проблематиці. **Результати дослідження.** Було проаналізовано праці сучасних липинськознавців, присвячені дослідженню неоромантичних елементів у творчості В. Липинського. **Висновки.** Дослідники (О. Ясь, В. Масненко) не розглядають В. Липинського як історика класичного академічного типу. Така позиція обґрунтовується через використання ним неоромантичних методів, які виходили за рамки традиційного позитивістського аналізу. Завдяки неоромантичним методам мислитель глорифікував видатних українських діячів минулого; інтегрував принципи віталізму та стильові особливості неоромантичної семантики; поєднував різноманітні ірраціональні методи з раціональними позитивістськими принципами; вправно освоїв метод символізму; допасовував принцип волюнтаризму та детермінізму у свої теоретичні побудови. На основі впливу неоромантичних принципів дослідник сформував власну циклічну концепцію історії, що поєднувала ірраціональні методи із соціологічним аналізом. У пізнішій творчості вчений інтегрував у свою історіософію ідею органіцизму, яка по суті є і неоромантичною та ірраціональною, згідно з якою нація розглядалась як цілісний організм, підпорядкованою природним і соціальним циклам.

Ключові слова: В'ячеслав Липинський, сучасна історіографія липинськіани, неоромантична методологія, наукові принципи неоромантизму, неоромантичний інструментарій.

NEOROMANTICISM IN THE HISTORICAL LEGACY OF V. LYPYNSKYI: CONTEMPORARY INTERPRETATIONS

Symonovych Dmytro Volodymyrovych,
Postgraduate student at the Department of History
and Archeology
The National University of Ostroh Academy
dmytro.symonovych@oa.edu.ua
orcid.org/0000-0003-4381-0671

The purpose of this article is to establish the main approaches of Lypynskyi scholars in defining the role of neoromanticism as an ideological framework in the historical thought of V. Lypynskyi. **Research Methods.** The study employs methods of historiographical analysis and synthesis, which have been used to determine the key contributions of Lypynskyi scholars in this field. **Research Results.** The article analyzes contemporary studies that explore the neoromantic elements in Lypynskyi's works. **Conclusions.** Scholars such as O. Yas and V. Masnenko do not consider V. Lypynskyi a historian of the classical academic type. This view is justified by his use of neoromantic methods, which extend beyond the boundaries of traditional positivist analysis. Through these methods, Lypynskyi glorified prominent Ukrainian historical figures, integrated principles of vitalism and stylistic features of neoromantic semantics, combined various irrational methods with rational positivist principles, skillfully employed symbolism, and incorporated both voluntarism and determinism into his theoretical constructs. Influenced by neoromantic principles, he developed his own cyclical concept of history, blending irrational approaches with sociological analysis. In his later works, Lypynskyi integrated the idea of organicism into his historiosophy – an inherently neoromantic and irrational concept – according to which the nation was perceived as a holistic organism governed by natural and social cycles.

Key words: Viacheslav Lypynskyi, contemporary historiography of Lypynskyi studies, neoromantic methodology, scientific principles of neoromanticism, neoromantic analytical tools.

1. Вступ

Одним з аспектів творчості В. Липинського, що цікавить дослідників його інтелектуальної спадщини, є застосування ним неоромантичних моделей і підходів. Цей аспект його діяльності як політичного мислителя й історика був досить новаторським для тогочасної інтелектуальної парадигми. Зокрема, липинськознавці визнають майстерність В. Липинського в сенсі адаптації неоромантичних ідей для аргументації його історичних побудов. На сьогодні вважається конвенційною теза про те, що Липинський-дослідник та Липинський-публіцист успішно комбінував ці дві ідентичності, аби створити унікальний стиль, який надавав би привабливості й переконливості його історичним концепціям.

Дослідники творчості В. Липинського визнають його як одного з найбільш вправних українських майстрів у використанні неоромантичних елементів. Інтерпретація застосування В. Липинським неоромантичних інструментів залишається в колі наукових суперечок. Лише той факт, що мислитель почав використовувати принципи неоромантизму у своїй творчості, ставить під сумнів професійність В. Липинського як академічного історика, оскільки неоромантичні конструкти суперечили загальноприйнятним на той час методам позитивізму.

Дискусія викликана спробами В. Липинського поєднати неоромантичні елементи з принципами позитивізму, а насамперед – його намаганням синтезувати емпіричність і каузальність з ірраціоналізмом, символізмом, глорифікацією особистості та міфотворчістю. Отже, метою дослідження є аналіз того, як сучасні липинськознавці інтерпретують скомбінований із позитивістськими елементами неоромантичний інструментарій історика і чому українському вченому апелювали ці методи.

2. Початки неоромантизму у творчості В. Липинського

Неоромантизм як інтелектуальний напрям виник наприкінці XIX – на початку XX ст. Саме в цей проміжок часу В. Липинський активно формувався як історик та мислитель. До того ж він навчався у європейських університетах (Краківський та Женевський), де активно поширювались ідеї цього напрямку.

У той самий час народництво залишалось домінантною ідеологією серед української інтелігенції. Доктрина народництва ґрунтувалася на ідеях романтизації села та вірі в народ як головного джерела культури та суспільного прогресу. Водночас народники пропонували своєрідний спосіб розв’язання проблеми спольщеної аристократії на українських теренах. Цей метод полягав в моральному каятті шляхтичів і їх поверненні до

українського коріння шляхом символічного приєднання до простонародної маси.

На переконання О. Яся, такий підхід для В. Липинського був застарілим, тому мислитель шукав нові відповіді на виклики свого часу (Ясь, 2014: 557–558). Мотивація В. Липинського як історика формувалась із перспективи актуальних вимог українського руху, який потребував нових концепцій національної історії. Дослідник вважає, що саме в неоромантичних принципах (міфотворчості, глорифікації особистості, символізмі) В. Липинський уgliedів інструменти для творення власних історичних концепцій. Мислитель активно використовував неоромантичні підходи, тому що вони цілком апелювали його стилю мислення.

Схожої думки дотримується І. Гирич, який наголошує, що В. Липинському резонувала філософія неоромантизму в системі координат, у якій він зумів знайти своє місце (Гирич, 2019: 101). Адже принципи неоромантизму, які взяв на озброєння український консерватор, давали йому можливість відродити та зреалізувати актуальність та життєздатність шляхти, до якої й належав сам вчений.

О. Ясь переконаний, що В. Липинський ідентифікував себе з М. Кричевським через подібність їхніх життєвих ситуацій, оскільки обидва походили зі сполонізованої шляхти та згодом долучилися до українського руху (Ясь, 2007: 81). Ця паралель стала своєрідним актом самопроєкції, де автор вбачав у героєві власне духовне та життєве призначення. Це підкреслює неоромантичний стиль мислення В. Липинського, де історія переплітається з особистим ідеалізмом та духовною саморефлексією.

Дослідник вважає, що навіть особистість В. Антоновича інтерпретована В. Липинським через неоромантичний підхід. Володимир Боніфатійович постає символом національного відродження, уособленням колективних устремлінь українського народу, особливо його інтелектуальних і культурних прошарків (Ясь, 2014: 559–560). Таке отождоєння відображає характерну рису неоромантизму – надання видатним постатям сакрального статусу як носіям ідей, що втілюють колективні, соціальні чи національні прагнення.

На думку липинськознавців, яскраво виражені принципи неоромантизму рясніють в *Z dziejów Ukrainy*, зокрема в монографії «Станіслав-Михайло Кричевський». Для О. Яся ця праця є уособленням класичного неоромантизму у творчості В. Липинського (Ясь, 2014: 561). У ній неоромантизм глорифікує українську історію та її визначних представників, особливо тих, хто належить до шляхетської верстви. Окрім того що шляхта змальовується В. Липинським у ролі проактивного творця політичних ідей, вона ще й постає

джерелом людського ресурсу, з якого можна вибудувати українську державність.

Дослідник вважає, що у згаданій монографії В. Липинський завзято використовує цілий комплекс неоромантичних підходів до трактування історичних подій та постатей. О. Ясь детально аналізує працю і робить умовний поділ (Ясь, 2014: 561), у якому історик цілеспрямовано звеличував видатних постатей (С. Кричевського, Б. Хмельницького та інших), колективи (українську шляхту, українське козацтво, «показачену шляхту») та ініціативи (як-от проєкт Великого князівства Руського, що виник унаслідок «велетенської еволюції» суспільного погляду, в часи «величезного вибуху національної енергії»).

О. Ясь зауважує, що монографія просякнута неоромантичною семантикою (Ясь, 2014: 562). До прикладу, київський історик виокремлює вислови, що рясніють неоромантичним забарвленням, які В. Липинський використав для означення народу / нації, як-от: «внутрішня народна сила», «козацько-народна стихія», «народний організм». До того ж дослідник наголошує, що вчений використав новаторські концепції віталізму, які відображені метафоричними виразами, а саме: «капітал енергії», «капітал національної енергії», «експанзивна сила», «експанзивна міць».

В. Масненко наголошує, що одним із яскравих елементів неоромантизму, який вдало опанував В. Липинський, є змалювання харизматичності гетьмана (Масненко, 2000: 64–65). Задля цього історик використовував такі метафоричні вислови: «Богом даний могутній козацький Гетьман», «від Бога даний руського народу оборонець», «Богом даний геній і визволитель українського народу».

Дослідник (Масненко, 2000: 109–112) дійшов висновку, що концепт харизматичної моделі В. Липинського зводився до комбінації міфотворення з принципами об'єктивного документалізму, з наголошенням ірраціональної природи особистої харизми Б. Хмельницького. В. Масненко вважає, що використання такого методу допомагало В. Липинському обґрунтувати ідею об'єднання українців задля побудови власної держави. Окрім цього, харизматичність Б. Хмельницького дала дороговказ В'ячеславу Казимировичу в побудові політичної концепції у формі української дідичної монархії. Також, на думку дослідника, ця теорія допомогла консерватору розвивати тези про формування української аристократії та зародження монархічної традиції за період гетьманування Б. Хмельницького.

Вчений (Масненко, 2000: 62) зауважує, що В. Липинський будував своєрідну легенду навколо постаті Б. Хмельницького за допомогою неоромантичних підходів. Для цього він використовував різноманітні епітети: «Великий Богдан», «геніальний вождь», «геніальний самодержець»,

«Великий вождь», «старий улюблений Гетьман», «землі нашої Володар і Начальник», «Богом Україні даний Гетьман». В. Масненко вважає, що подані емоційно насичені вирази є простим фактом глорифікації постаті Б. Хмельницького, а отже, тут не варто шукати якогось наукового підходу. З огляду на це дослідник не зараховує В. Липинського до когорти типових тогочасних академічних істориків.

О. Ясь наголошує, що на основі елементів глорифікації український неоромантик зумів по-новому описати життєвий шлях багатьох видатних українських історичних діячів (Ясь, 2014: 562). Завдяки цьому методу В. Липинський конструє харизматичний образ Б. Хмельницького та М. Кричевського. Першого мислителя характеризує як «крицеву постать», «людину-велетня», «сильну людину», «велику людину», «героя з залізною рукою та титанічною волею», «Богом даний геній і визволитель українського народу», тоді як М. Кричевський постає патріотом, який бореться за ідею незалежності України та складає «своє життя і свою славу на вівтарі цієї ідеї».

Н. Яковенко вважає, що в цій монографії елемент глорифікації, запозичений В. Липинським від польських неоромантиків, був цілком і повністю віртуозно освоєним мислителем (Яковенко, 2007: 194–195). Крім того, дослідниця (Яковенко, 2007: 192) переконана, що жертвовність посідала значне місце в неоромантичному інструментарію вченого. Вона також зазначає, що в його працях героями виступали люди, готові посвятити свою «життєву силу» та «енергію» заради ідеї визволення України. Історик характеризує неоромантичний аспект творчості В. Липинського таким чином: «Його праці були пронизані неоромантичним патосом, що вимагав відповідної риторики, і, таким чином, вони були написані в образно-драматичних тонах з використання безлічі метафор, епітетів, патетичних повторів та апеляцій до читацького співпереживання».

О. Ясь зауважує, що для В. Липинського жертвовність є ключовим критерієм оцінки особистостей і суспільних груп (Ясь, 2014: 562). Дослідник вважає, що яскравим прикладом концепції жертвовності для В. Липинського було українське студентство у Львові, яке «складає в жертву своє і свою будучину». Сама ідея жертвовності та героїзму посідає помітне місце у творчості В. Липинського. Історик переконаний, що він часто використовував концепт жертвовності та героїзму в розширених політичних, соціологічних і філософських контекстах. Завдяки використанню цього принципу мислителю вдалося відтворювати до певної міри інші соціальні, культурні та інтелектуальні смисли, що відрізнялися від історичних праць його колег істориків.

Дослідник (Ясь, 2014: 570) вважає, що в подальшій творчості В. Липинський змінив свою позицію щодо неоромантичного підходу «жертви й героїзму». Історик зазначає, що В. Липинський вибрав прагматичний підхід до концепції жертвності, оскільки мислитель вбачав цінність класу чи особи тільки тоді, коли вона базувалася на реальних соціальних, культурних та економічних умовах. Сама ідея жертвності, на переконання дослідника, стає менш акцентованою, але продовжує відігравати роль важливого стильового елемента В. Липинського.

Також О. Ясь акцентує увагу на тому, що образ Богдана Хмельницького зазнає змін в «Україні на переломі» порівняно з довоєнними текстами В. Липинського (Ясь, 2014: 567). Традиційні характеристики, як-от «Богом даний гетьман Богдан», «Богом даний провідник» чи «геніальний вождь» зберігаються, але вони доповнюються новими аспектами, що підкреслюють його «моральний авторитет». Б. Хмельницький постає не лише лідером повстання, а і як моральний і духовний провідник, будівничий держави, що досягнув соціального і економічного детермінізму історії.

Дослідник (Ясь, 2014: 567) вважає, що фундаментальною характеристикою Б. Хмельницького для В. Липинського стає «організаційний геній», який проявляється у здатності до побудови та зміцнення держави. «Великий гетьман» символізує гармонійне поєднання дару, моральної зверхності та практичного державного мислення. Ці зміни, на думку історика, відображають трансформацію культу героїзму та духовного призначення «великої людини» у світогляді В. Липинського.

О. Ясь зауважує, що, крім інструментів звеличення постаті Б. Хмельницького, В. Липинський використовував фактологічні дані для зображення соціального походження гетьмана, називаючи його «показаним шляхетським сином» (Ясь, 2014: 562). Іншим моментом, на якому наголошує історик, є те, що український мислитель, описуючи події 1651 р., називає Богдана Хмельницького «іще «малим непоказним чоловіком», козаком по невольничому прив'язаним до свого короля й гнобителю Речі Посполитої». Отже, для деяких описів Б. Хмельницького не притаманна глорифікація його окремих рис характеру. Натомість В. Липинський використав досить беземоційні та скромні висловлювання щодо опису гетьмана.

Дослідник (Ясь, 2007: 87) наголошує, що В. Липинському була характерна подвійність підходу до трактування історії, що простежується у використанні ним наукових принципів, зокрема термінів, які підкреслюють раціональність і фактологічність його праць: «правдоподібно», «припустимо», «на основі доступного джерельного матеріалу», «при допомозі наукової методи» та інших. Дослідник відзначає здатність В. Липинського

будувати казуальні зв'язки між подіями, зокрема вивчати мотиви та дії соціальних груп. Це надає його роботам логічності та структурованості.

Однак, попри наявність наукових принципів, О. Ясь наголошує, що В. Липинському властива демонстрація емоційності, ідеалізму та ірраціональності в трактуванні історичних подій (Ясь, 2007: 87). Український неоромантик використовує експресивний стиль, що іноді суперечить строгим науковим методам позитивізму. У тій же монографії «Михайло Станіслав Кричевський» О. Ясь виявляє конфлікт між неоромантичними та позитивістськими підходами. Дослідник переконаний, що В. Липинський виявляє власне розуміння історичних процесів, намагаючись поєднати позитивістські підходи зі своїм ідеалістичним баченням, тобто ірраціональними елементами. Такий підхід, на думку вченого, надає суб'єктивне тлумачення його працям та створює розрив між фактами та символічним трактуванням подій.

О. Ясь робить висновок, що в працях В. Липинського поєднуються широкі узагальнення історичного матеріалу; категоричність суджень, що надає тексту впевненості, але водночас робить його закритим до альтернативних поглядів, і соціологічний підхід, який надає системності та науковості, що, однак, може обмежувати багатовимірність історичного процесу (Ясь, 2007: 87).

Іншою особливістю стилю В. Липинського, на думку О. Яся, є застосування специфічних термінологічних конструкцій, які зображують певну хаотичність і суперечливість неоромантизму як стильового напрямку (Ясь, 2007: 89). До прикладу, для В'ячеслава Казимировича соціально-політична еволюція від «виборного гетьманату» до «дідиної (спадкової) монархії» простежується у формулі поєднання ірраціоналізму та соціологізму, де «фізична сила нації» – козацтво, з'єднується з «духовною силою нації» – руською шляхтою під керівництвом лідера – Великого Богдана.

О. Ясь переконаний, що неоромантичні компоненти у творчості В. Липинського суттєво трансформують його понятійний апарат і створюють нові й оригінальні смисли (Ясь, 2007: 87). Наприклад, поняття «традиції» виступає системоутворювальним чинником та ірраціональним каталізатором «містичних прагнень» і «стихійних хотінь нації». Дослідник (Ясь, 2007: 87) вважає, що це надає історичним та політичним концепціям В. Липинського надзвичайну динаміку і відображає творчий та активний характер його історіософії.

Отже, дослідник (Ясь, 2011/2012: 169) вважає, що В. Липинський намагався поєднувати ірраціональні неоромантичні елементи з раціональними позитивістськими. Однак О. Ясь не розглядає В. Липинського з погляду класичного академічного історика, оскільки його дослідницькі інтенції

включали суспільні, культурні, політичні та ідеологічні аспекти.

На думку О. Яся, одним із найскладніших викликів, з яким зіткнувся В. Липинський, полягав у тому, як раціональними методами, а саме «друкованим словом», можна було розв'язати ірраціональні проблеми, як-от «воля» і «сила» (Ясь, 2014: 574). Дослідник (Ясь, 2014: 574) висуває тезу, що «слово» в тлумаченні мислителя стає ірраціональним виразом «несвідомого хотіння» та «сили», хоча керується розумом і відповідає раціональній нормі людського мислення. Таким чином, «слово» виступає як творчий, активний фактор, як індивідуальний акт дії письменника чи публіциста в контексті загальних стихійних прагнень нації, нерозривний від його особистості. Теорія / слово повинні бути життєвими та практичними, а не залишатись у рамках абстракції.

О. Ясь наголошує на тому, що В. Липинський черпав натхнення для своєї творчості також і від української романтичної традиції, заснованої М. Костомаровим і П. Кулішем (Ясь, 2007: 81). Учений вважає, що це стає особливо помітним через використання мислителем концепції сили та безсилля, які він використовує для пояснення історичного розвитку та занепаду. О. Ясь звертає увагу на те, що В. Липинський поділяє світ на два своєрідні простори: фізично-матеріальний (що описує конкретні, відчутні явища) та ідеально-духовний (що відображає моральні, внутрішні якості). Ця дихотомія виринає у його підході до аналізу історії. Він пов'язує силу – як фізичну, так і моральну – з «козацькими ідеалами», що підкреслює зв'язок між історичними явищами та національними цінностями. О. Ясь вважає, що таким чином консерватор поєднує свою історіософію з романтичною традицією, але робить це крізь призму власних історичних концепцій (Ясь, 2007: 81).

3. Трансформація неоромантичного інструментарію у творчості В. Липинського

Перша світова війна та Українська революція 1917–1921 років глибоко вплинули на трансформацію світогляду В. Липинського. Як історик, політичний мислитель і громадський діяч, він осмислював ці події не лише як свідок, а і як активний учасник багатьох процесів. Проаналізувавши післявоєнні праці мислителя, історики доходять висновку, що український учений певною мірою змінив свої погляди щодо трактування подій української історії.

О. Ясь зауважує, що В. Липинський підносить проблематику шляхти на новий щабель, якісно трансформуючи її до проблем національної аристократії та її ролі в державному будівництві (Ясь, 2014: 570). Попри це, неоромантичні мотиви в працях теоретика не зникають, проте змінюється

фокус глорифікації. У цьому контексті дослідник не погоджується з думкою Я. Пеленського, який стверджував, що В. Липинський відмовився від неоромантичного підходу до тлумачення історії після написання «України на переломі» (Пеленський, 1991, 15). О. Ясь зазначає, що мислитель починає значно возвеличувати роль Богдана Хмельницького в українській історії, особливо характеристики гетьмана, що стосуються моральної та духовної вищості лідера Війська Запорізького.

Іншим неоромантичним підходом, який застосовував В. Липинський під час написання своїх історичних конструкцій, був концепт міфу. На думку О. Яся, історичний міф початку XX ст. є важливим виявом культурного синкретизму модерністської епохи та ключовим елементом неоромантичного мислення (Ясь, 2007: 88). Тема міфу, на думку історика, найяскравіше виражена в «Переяславській легенді», суть якої полягала в тому, щоб показати процес «легального виходу» з Речі Посполитої та підвести свідомість козацької верхівки до сприйняття ідеї «самодержця руського» – козацького гетьмана. О. Ясь вважає, що для В. Липинського концепт «міфу», навіть якщо він базувався на певному ідеальному образі минулого, мав здатність впливати на реальність (Ясь, 2014: 572). Дослідник вважає, що для мислителя цей концепт став інструментом формування колективного прагнення, який використовує образи минувшини для конструювання майбутнього. «Легенда – не брехня. Легенда – це сильне хотіння, що бере образ укохані минувшини для творення будучини» – ця цитата, на думку дослідника, демонструє неоромантичний підхід трансформативної сили історичних міфів.

В. Масненко вважає, що неоромантична методологія допомогла В. Липинському творити в контексті несприятливого стану української національної та історичної самосвідомості (Масненко, 2000: 63–64). Тому і міфотворення у творчості українського консерватора посідає визначне місце, адже використовувалося ним для побудови своєрідного містку між свідомістю сучасників та людністю шляхетської та козацької доби. Отже, історик вважає, що В. Липинський розумів: академічні праці не матимуть значного впливу на суспільну свідомість, тож через те він звернувся до міфотворчих ідей. На думку дослідника, завдяки неоромантичним підходам український учений зміг розгледіти набагато глибші проблеми, що перепліталися не суто з науковою проблематикою, а із суспільною свідомістю, яка перебувала у своєрідній кризі.

І. Передерій підкреслює, що після поразки Визвольних змагань В. Липинський значно звужує неоромантичний інструментарій у побудові історичних концепцій (Передерій, 2012: 424).

Проте дослідниця зауважує, що завдяки неоромантичним підходам учений зумів побудувати міф навколо особистості гетьмана Б. Хмельницького, завдяки чому він і обґрунтовував свої політичні концепції. На відміну від О. Яся, дослідниця погоджується з твердженням Я. Пеленського, що В. Липинський першопочатково використовував культ-міф великої людини Б. Хмельницького для пробудження національної та історичної свідомості суспільства, але згодом відійшов від неоромантичного трактування ролі видатних осіб (Пеленський, 1991, 15). Дослідниця вважає, що натомість В. Липинський сфокусувався на соціологічному та теоретично-політичному аналізі співвідношення між державою, елітою і суспільством.

О. Ясь наголошує на тому, що В. Липинський активно використовував компоненти багатьох соціологічних теорій, інтегруючи їх у власне бачення історичних процесів (Ясь, 2014: 571). Дослідник переконаний, що інтерес до національної аристократії був тісно пов'язаний із його особистим досвідом і походженням як представника спольщеної правобережної шляхти. Тож він інкорпорував історичний досвід вищих станів у свої соціологічні та історіософські концепції, підкреслюючи значення культурних традицій у формуванні національного мислення.

Іншою визначальною рисою світосприйняття В. Липинського є універсалізм, орієнтований на «осмислення й творення соціальних, національних відносин, зрештою самої «суспільної природи» буття та «громадських вартостей». Дослідник (Ясь, 2014: 571) вважає, що термінологічна комбінація ірраціоналізм / універсалізм є одним із фундаментів світогляду В. Липинського, що показує «циркуляцію і взаємодоповнення двох парадигматичних взірців: людина / природа та людина / суспільство».

Як згадувалось раніше, О. Ясь спостерігає стильові запозичення В. Липинського від українських романтиків (Ясь, 2011/2012: 169). На думку дослідника, особливою ознакою підходу В. Липинського було поєднання вершин духовності (ідеального, чуттєвого) та матеріально-фізичного світу (як символ примітивного, брутального) задля створення своєрідної цілісності, на відміну від класичних романтиків, які протиставляли ці дві категорії. Схожий підхід до поняттєвого з'єднання дослідник простежує у «Листах до братів-хліборобів», яким притаманне позначення соціокультурної оболонки у вигляді самотутніх парних опозицій: волюнтаризм / фаталізм, матеріальна сила / моральний авторитет, статика / динаміка громадського життя, ідеалістичний реалізм («прагматичний спосіб мислення»), закон землі / закон капіталу, «сила продукції» та «сила ідеології».

Дослідник (Ясь, 2011/2012: 174) робить висновок, що «...концептуальні побудови В. Липинського спираються на змагання, взаємодоповнення кількох парадигматичних підходів, з перспективи яких побутування історичної людини розглядається у двох перехресних системах – природі та суспільстві. Звідси, імовірно, походить перехресування, взаємопроникнення ідеальної та матеріалістичної площин у візії В. Липинського. У широкому сенсі таке синкретичне сполучення різних дослідницьких стратегій демонструє вільну циркуляцію інтуїтивних, аналітичних та прагматичних компонентів, які творять самотутній профіль стилю мислення В. Липинського».

Дослідник (Ясь, 2014: 568) вважає, що такі термінологічні структури є: «...виразом хаотичності та суперечливості неоромантизму як стильової течії, яка сполучається з різноманітними культурними та інтелектуальними компонентами. Проте таке інструментальне поєднання відкриває нові евристичні можливості для досягнення багатоманітності форм та виявів суспільного життя». Отже, дослідник зазначає, що В. Липинський використовує своєрідний принцип вираження протиставлень, згідно з яким він ідеалізує матеріальне й ідеальне.

Іншою точкою суперечності в історіософії В. Липинського є конкуренція та співіснування двох факторів – волюнтаризму та детермінізму. О. Ясь наголошує, що В. Липинський синтезує ці дві концепції, намагаючись знайти баланс між індивідуальним вибором і обумовленістю історичних процесів (Ясь, 2007: 84).

Історик (Ясь, 2007: 85) зауважує, що В. Липинський, хоча й критично ставиться до ідеї детермінізму, не повністю відкидає його принципи у своїй творчості. Тож, на думку О. Яся, мислитель визнає наявність певних законів в історії, які впливають на перебіг подій, але його підхід не зводиться лише до ірраціонального пояснення.

О. Ясь зазначає, що в післявоєнних працях мислитель дедалі частіше використовував поняття «класу», «нації» та їх синонімів (Ясь, 2007: 85). Водночас помітною залишається і романтична / неоромантична семантика, як-от метафоричні вислови: «моральна сила та енергія», «безсилля», «державна сила», «переворотова енергія», «енергія нації», «дух» Війська Запорозького, «моральна вартість», «фізична революційна енергія» та «духова інтелектуальна енергія». Дослідник помічає тенденцію, що мислитель все менше і менше використовує такі терміни, як «розвиток», «розвій» та «еволюція». Київський історик також зауважує, що В. Липинському було притаманно змінювати значення понять, якими він часто користувався. До прикладу, термін «поступовий» набуває негативної конотації, тоді як «реакція» – позитивної.

О. Ясь не погоджується з твердженням Л. Біласа, що зміна значень і смислів, які В. Липинський надає термінам і концепціям, відображає еволюцію його поглядів – від позитивістсько-раціонального способу мислення до волюнтаристських суджень, де воля відіграє центральну роль в історичному процесі (Ясь, 2007: 84). Дослідник вважає таку тезу спрощеною, оскільки, по-перше, вона не враховує термінологічні особливості В. Липинського у його праці «Україна на переломі». У цій роботі мислитель використовує термінологію, яка поєднує різні світоглядні компоненти, а не обмежується лише позитивізмом чи волюнтаризмом. По-друге, дослідник вважає, що Л. Білас ігнорує мінливість контекстів, у яких В. Липинський концептуалізує історичний матеріал. О. Ясь переконаний, що мислитель адаптує свої ідеї та терміни до різних завдань і обставин, що робить його підходи більш гнучкими та складними, ніж здається на перший погляд (Ясь, 2007: 84).

Таким чином, О. Ясь підкреслює, що зміна семантики не є лінійним переходом від однієї системи мислення до іншої (Ясь, 2007: 84). Натомість вона відображає багатшаровість його поглядів і вміння поєднувати позитивізм, волюнтаризм та інші підходи залежно від контексту та мети дослідження.

Дослідник (Ясь, 2014: 575) зауважує, що ірраціоналізм та органіцизм В. Липинського, окрім консервативної основи, має неоромантичні початки. Інтуїтивний спосіб мислення В. Липинського, на думку дослідника, схожий із класичним романтизмом. Особливо це стосується його праць, що перекликаються з традиційними романтичними канонами написання історичних творів XIX ст. Дослідник вважає, що В. Липинський запозичив використання «органічних» метафор з праць М. Костомарова та М. Грушевського. До таких прикладів учений зараховує: «народний організм, звихнений віковою неволею, роз'ярений багатолітнім терпінням приниження», або «приплив нових сил у виді молодого й сильного козацтва вплив до ослабленого й розкладаючогося національного організму нове, відроджене життя», «отрути нашого національного організму», «гниль, котра загніздилась в нашому національному організмові за часів нашого недавнього лихоліття».

На відміну від романтичної традиції, В. Липинський пропонує підхід, який передбачає тотальну соціалізацію історичних процесів. Його герої, зокрема «жертвенні герої» чи «велика людина», постають не лише як уособлення ірраціональних прагнень чи волі, а і як результат впливу конкретних соціальних, політичних та економічних обставин. Тому дослідник (Ясь, 2014: 577) вважає, що особливість підходу В. Липинського полягає у поєднанні аналітики та інтуїції, що чітко

окреслюється в його роботах 1920-х років, особливо в концепції «класократичної монархії».

О. Ясь наголошує, що теоретику характерно використовувати принцип органіцизму для пояснення своїх історичних конструкцій (Ясь, 2014: 576). У його творах доволі часто зустрічаються формулювання, які наближають поняття «держави» та «нації» до організму: «державний організм», «український національний організм», «національне тіло». Натомість історик вважає, що такі аналогії є репрезентантом ірраціонального («воля однієї людини») та метафізичного («дух нації») компонентів, які В. Липинський пов'язує з географічними, природними, соціокультурними та геополітичними обширами побутування «організму» (ідея Землі, культурного перехрестя між Сходом і Заходом), «фізичною силою» держави, зокрема її здатністю до захисту «відпорності».

Принцип органіцизму дослідник розпізнав і в концепті «територіального патріотизму» В. Липинського, згідно з яким мислитель спирається на ідею відданості певному простору. Така візія, на думку О. Яся, «...отримує міцну матеріально-фізичну площину – Землю з її етно- та соціокультурним, геополітичним та природним ландшафтом!» (Ясь, 2014: 576). Такий концепт мислителя, на переконання дослідника, «продукує не лише ідею осілості, а й тезу про «органічну спільноту», що має власну ієрархію і, практично, колективну свідомість».

Іншим аспектом неоромантизму в пізній творчості В. Липинського є використання символізму. О. Ясь виділяє цілу низку символічних елементів, які В. Липинський використав у своїх працях. Насамперед він застосовує ці принципи для таких понять, як «плуг» і «степ», що відповідно репрезентуються через хліборобське (західна цивілізація) та кочове (східна цивілізація) суспільство. Дослідник вважає, що така символіка використана задля спрощення розуміння подій української історії та створення нових соціокультурних контекстів при тлумаченні матеріалу.

О. Ясь зазначає, що ще в довоєнний період В. Липинський використовував принципи символізму для обґрунтування ідеї «Вільної України», тоді як у післявоєнних працях, зокрема в «Україні на переломі» та «Листах до братів-хліборобів» з'являється глибше соціологічне осмислення історичних процесів (Ясь, 2007: 91).

Дослідник (Ясь, 2007: 91) зазначає, що мислитель використовує неоромантичну мотивацію у своєму історіографічному підході, надаючи постатям і подіям символічного значення. До прикладу, В. Липинський протиставляє дві фігури: Ярему Вишневецького як символ занепаду, оскільки ця постать уособлює польського нащадка «здегенерованої княжої Русі», та Станіслава-Михайла Кричевського, який постає у ролі

символу історичного розвитку у формі «показаного шляхтича», який став борцем за свободу України.

О. Ясь вважає, що причиною використання символічних образів у його творчості варто шукати в особистій господарській практиці В. Липинського та історії колонізації краю (Ясь, 2014: 571). Він перебував протягом року (липень 1913 р. – липень 1914 р.) на хуторі Русалівські Чагари. Дослідник переконаний, що особисті враження від інтеракції із селянством (землеробським класом) і ним (землевласники) сприяли створенню образів Степу та Плуга, Сходу та Заходу, закарбування негативного деструктивного образу кочівників.

Також дослідник (Ясь, 2014: 571) вважає, що символічні фігури Хама і Яфета, Дон Кіхота і Санчо Панси (аристократія та чернь) склались у його уяві через досвід Українських визвольних змагань та руйнівних наслідків військових дій. До такого ряду символізму дослідник відносить і алегоричний образ Митьки Щелкоперова, у якому простежуються риси інтелігента-теоретика, фундатора «інтегрального націоналізму» Д. Донцова – персоніфікованого символу маргінальності та провінційності політичних діячів тогочасної України.

Дослідник (Ясь, 2007: 85–86) вважає, що В. Липинський дедалі частіше розглядає історичні явища як органічну частину світової історії. До прикладу, у «Листах до братів-хліборобів» він вводить ідею циклічного розвитку національної аристократії, пов'язуючи її з трьома фазами державного управління: демократія, охлократія та класократія. Історик зауважує, що післявоєнні праці В. Липинського переважно демонструють соціологічне переосмислення позитивізму, що формують основу циклічної концепції історії. Отже, світогляд В. Липинського базується на циркуляції та доповненні ірраціоналізму та універсалізму.

О. Ясь пише, що матеріальний світ став «експериментальним» простором у концептуалізації В. Липинського, що особливо відчутно в «Листах до братів-хліборобів» (Ясь, 2011/2012: 163). Дослідник зауважує, що «ця студія сполучала розлогі й досить складні соціологічні та філософські конструкції з численними публіцистичними екскурсами, котрі репрезентували самотутню консервативну візію, проте сперту на неоромантичну концептуалізацію далекої та недавньої української минувшини. Вочевидь, поєднання гострих полемічних пасажів із філософсько-соціологічною тематикою, сполучення різних дослідницьких стратегій значно ускладнювало сприйняття головних ідей «Листів...». Тим більше, що в цій студії споглядаємо перехід від типових публіцистичних розумувань до домінації унікального, авторського досвіду».

4. Висновки

Отже, на основі аналізу праць липинськознавців, що досліджують неоромантичні елементи творчості В. Липинського, ми можемо зробити кілька ключових висновків. Дослідники (О. Ясь, В. Масненко) не розглядають В. Липинського як історика класичного академічного типу. Така позиція обґрунтовується через використання ним неоромантичних методів, які виходили за рамки традиційного позитивістського аналізу. Липинськознавці вважають, що, по-перше, В. Липинський апелював до неоромантичних підходів через те, що завдяки ним він мав можливість актуалізувати місце шляхти, до якої він сам належав, у тогочасних суспільно-політичних процесах. По-друге, теоретик шукав альтернативи для вирішення методологічних викликів історіописання, адже народницькі чи суто позитивістські підходи його не задовольняли.

Вчений використав низку неоромантичних елементів у своїй творчості. Липинськознавці зауважують, що за допомогою неоромантичних принципів В. Липинський глорифікував видатних українських діячів минулого, певною мірою надаючи їм сакрального статусу. Вчений інтегрував принципи віталізму та стильові особливості неоромантичної семантики. Консерватор типово поєднував різноманітні ірраціональні методи з раціональними позитивістськими принципами. Насамперед теоретик вправно освоїв метод символізму. Мислитель апелював до традицій українських романтиків, використовуючи міф як засіб для консолідації народу / нації навколо ідеї вільної України. Крім того, вчений активно допосовував принцип волюнтаризму та детермінізму у свої теоретичні побудови. На основі впливу неоромантичних принципів дослідник сформував власну циклічну концепцію історії, що поєднувала ірраціональні методи із соціологічним аналізом. У пізнішій творчості вчений інтегрував у свою історіософію ідею організму, яка по суті є неоромантичною та ірраціональною, згідно з якою нація розглядалась як цілісний організм, підпорядкований природним і соціальним циклам.

Зміни у світогляді В. Липинського, зумовлені революційними подіями в Україні та глобальними змінами у післявоєнній Європі, вплинули на його методологічні підходи до трактування історії, однак не призвели до відмови від неоромантичних елементів. Водночас ставлення до цього аспекту в липинськознавців відрізняється. О. Ясь і В. Масненко відзначають послідовне збереження неоромантичних принципів і розглядають їх крізь призму еволюції стилю мислення вченого, тоді як І. Передерій, яка підтримала думку Я. Пеленського, переконана у зменшенні впливу неоромантичних принципів аж до їх поступового переходу

на другорядний план у творчості українського консерватора.

Перспектива подальших досліджень. У цьому дослідженні ми зосередилися на працях липинськознавців, які вивчають прояви неоромантизму в історичному аспекті наукової діяльності В. Липинського. Водночас загальноприйнятою

є думка, що чітке розмежування його політичних та історичних концепцій є надзвичайно складним, що безпосередньо впливає на підходи дослідників до аналізу його спадщини. Водночас ми сконцентруємося на аналізі досліджень липинськознавців, які розглядають неоромантизм у громадсько-політичній діяльності В. Липинського.

Література:

1. Гирич І. В'ячеслав Липинський: хлібороб і жовнір (Співвідношення демократичного і консервативного в його історіософії) / Редкол. Папакін Г., Брехуненко В. та ін. Київ, 2019. 312 с.
2. Масненко В. Історичні концепції М. С. Грушевського та В. К. Липинського. Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років. Брама-ІСУЕП. Київ, Черкаси, 2000. 284 с.
3. Пеленський Я. Вячеслав Липинський і його «Україна на переломі». *Липинський В. Твори, Архів, Студії* / Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського. Київ – Філадельфія, 1991. Т. 3: Твори. С. 14–20.
4. Передерій І. В'ячеслав Липинський: етнічний поляк, політичний українець : монографія. Полтав. нац. техн. ун-т ім. Ю. Кондратюка. Полтава : Вид-во ПолтНТУ, 2012. 621 с.
5. Яковенко Н. Вступ до історії. Критика. Київ, 2007. 376 с.
6. Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.) : монографія : у 2 ч. ред. Смолій В. Київ, 2014. Ч. 1. 586 с.
7. Ясь О. В. Липинський та неоромантизм (до 125-річчя від дня народження). *Український історичний журнал*. 2007. № 5. С. 75–95.
8. Ясь О. Матеріальний світ у неоромантичній концептуалізації В'ячеслава Липинського. *Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки*. Київ, 2011/2012. Вип. 6. С. 160–174.

References:

1. Hyrych, I. (2019). Viacheslav Lypynskyi: khliborob i zhovnir (Spivvidnoshennia demokratychnoho i konservatyvnoho v yoho istoriosofii) [Viacheslav Lypynskyi: A Farmer and a Soldier (The Relationship Between Democratic and Conservative Elements in His Historiography)]. Kyiv: 312 p. [in Ukrainian].
2. Masnenko, V. (2000). Istorychni kontseptsii M.S. Hrushevskoho ta V.K. Lypynskoho. Metodolohichni i suspilno-politychni vymiry ukrainskoi istorychnoi dumky 1920-kh rokiv [Historical Concepts of M.S. Hrushevskyi and V.K. Lypynskyi: Methodological and Socio-Political Dimensions of Ukrainian Historical Thought in the 1920s]. Kyiv – Cherkasy: Brama-ISUEP, 284 p. [in Ukrainian].
3. Pelenskyi, Ya. (1991). Viacheslav Lypynskyi i yoho "Ukraina na perelomi" [Viacheslav Lypynskyi and His "Ukraine at the Turning Point"]. In *V. Lypynskyi, Tvory, Arkhiv, Studii* (T. 3: Tvory, pp. 14–20). Kyiv – Philadelphia: Skhidnoievropeiskyi doslidnyi instytut im. V.K. Lypynskoho [in Ukrainian].
4. Perederii, I. (2012). Viacheslav Lypynskyi: etnichnyi poliak, politychnyi ukrainets [Viacheslav Lypynskyi: An Ethnic Pole, a Political Ukrainian]. Poltava: Vyd-vo PoltNTU, 621 p. [in Ukrainian].
5. Yakovenko, N. (2007). Vstup do istorii [Introduction to History]. Kyiv: Krytyka, 376 p. [in Ukrainian].
6. Yas, O. (2014). Istoryk i styl. Vyznachni postati ukrainskoho istorychnoho pysannia u svitli kulturnykh epokh (pochatok XIX – 80-ti roky XX st.) [Historian and Style: Outstanding Figures of Ukrainian Historiography in the Light of Cultural Epochs (Early 19th – 1980s)] (Ch. 1). Kyiv, 586 p. [in Ukrainian].
7. Yas, O.V. (2007). Lypynskyi ta neoromantyzm (do 125-richchia vid dnia narodzhennia) [Lypynskyi and Neoromanticism (On the 125th Anniversary of His Birth)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5, 75–95 [in Ukrainian].
8. Yas, O. (2011/2012). Materialnyi svit u neoromantichnii kontseptualizatsii Viacheslava Lypynskoho [The Material World in the Neoromantic Conceptualization of Viacheslav Lypynskyi]. *Eidos: Almanakh teorii ta istorii istorychnoi nauky*, 6, 160–174 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 21.02.2025
The article was received 21 February 2025

ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ ХЕРСОНА НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Черемісін Олександр Вікторович,

*доктор історичних наук,
професор кафедри історії, археології та методики
викладання*

Херсонського державного університету

al.cheremisin@gmail.com

orcid.org/0000-0003-0173-0489

Скрипник Денис Анатолійович,

*аспірант кафедри історії, археології та методики
викладання*

Херсонського державного університету

026650@university.kherson.ua

orcid.org/0009-0009-5361-1781

Мета дослідження – введення до наукового обігу нових джерел з історії вивчення історії міського самоврядування Херсона на початку XX ст. Документ, який публікується у цій статті, є повнотекстовою копією доповіді губернатора Херсонської губернії щодо модернізації херсонського морського порту в 1908 р. У ньому дуже докладно характеризується роль міського самоврядування Херсона. Джерело зберігалось у Державному архіві Херсонської області Ф. 1. Канцелярія Херсонського губернатора. Оп. 1. Спр. 58. 10 арк. **Методологічною основою дослідження**, крім традиційних методів аналізу та синтезу, стали методи археографії відповідно до правил публікації текстів кінця XVIII – початку XX ст. **Основні результати дослідження.** Центральне місце посідає доповідь губернатора Херсонської губернії Бантиша Федора Олександровича щодо модернізації порту Херсона на початку XX ст. та участі в цьому процесі міського самоврядування, оскільки подібними питаннями в досліджуваній час займалися органи місцевого самоврядування і в процесі проведення робіт губернатору не сподобалась їх ідейна та змістова спрямованість. На його думку, міське самоврядування нераціонально проводило модернізацію порту, оскільки наявні роботи ставили торгівлю Херсона в залежність від Миколаєва та Одеси через залучення нових залізничних шляхів сполучення. В описі губернатор викладав власні ідеї особисто міністру внутрішніх справ, в обличчі якого шукав підтримку своїм ідеям і пояснював, що найбільш вдалою гіпотезою буде проводити модернізацію порту в іншому напрямі, що в майбутньому має полегшити доставку вантажів і зерна з лівобережної частини Дніпра, а в загальному підсумку сприятиме зростанню ролі херсонського порту й допоможе виграти конкуренцію в Олександрівська, Миколаєва й Одеси. Загалом Бантиш Ф. О. висловлював негативне враження від дій органів міського самоврядування. Тому на сторінках цього документа розгортається справжня жива історія міста Херсона. Крім цього, документ насичений багатьма статистичними даними і відсилками до інших документів, які не дійшли до наших днів, і надає розгорнуту картину взаємовідносин влади на різних рівнях: центральному, регіональному, міському.

Ключові слова: Південь України, Херсон, Державний архів Херсонської області, архівна евристика, джерело.

SOURCE ON THE HISTORY OF KHERSON MUNICIPAL SELF-GOVERNMENT IN THE EARLY 20TH CENTURY

Cheremisin Oleksandr Viktorovich,

*Doctor of Historical Sciences,
Professor at the Department of History, Archaeology
and teaching methods*

Kherson State University

al.cheremisin@gmail.com

orcid.org/0000-0003-0173-0489

Skrypnyk Denys Anatoliiovych,
*Postgraduate Student at the Department of History,
Archaeology, and Teaching Methodology
Kherson State University
026650@university.kherson.ua
orcid.org/0009-0009-5361-1781*

The purpose of this study is to introduce new sources into scientific circulation regarding the history of Kherson's municipal self-government in the early 20th century. The document published in this article is a full-text copy of the report by the Governor of Kherson Governorate on the modernization of Kherson's maritime port in 1908. It provides a detailed characterization of the role of the city's self-government. The source was preserved in the State Archive of the Kherson Region (F. 1. Chancellery of the Kherson Governor, Op. 1, File 58, 10 sheets). **Methodology:** In addition to traditional methods of analysis and synthesis, the methodological foundation of this research includes methods of archaeography, following the publication standards for texts from the late 18th to early 20th centuries. **Main Findings:** The central focus of this study is the report by Kherson Governor Fedor Alexandrovich Bantysh regarding the modernization of Kherson's port in the early 20th century and the participation of municipal self-government in this process. At the time, such matters were handled by local self-government bodies, but the governor was dissatisfied with their ideological and substantive approach. In his view, the city's administration pursued modernization in an irrational way, as the planned works made Kherson's trade dependent on Mykolaiv and Odesa due to the involvement of new railway connections. In his report, the governor personally presented his views to the Minister of Internal Affairs, seeking support for his ideas. He argued that the most effective approach would be to modernize the port in a different way, which would facilitate the transportation of goods and grain from the left bank of the Dnipro. Ultimately, this would enhance the role of Kherson's port and help it compete with Oleksandrivsk, Mykolaiv, and Odesa. Overall, Bantysh expressed a negative opinion of the municipal administration's actions. As a result, the document presents a vivid historical narrative of the city of Kherson. Additionally, the document contains numerous statistical data and references to other records that have not survived, providing a comprehensive picture of power relations at various levels – central, regional, and municipal.

Key words: Southern Ukraine, Kherson, State Archive of the Kherson Region, archival heuristics, historical source.

1. Вступ

Актуальність теми дослідження пояснюється багатьма важливими чинниками. По-перше, джерела дають змогу зберегти історичну пам'ять. Херсон має багату історію, і документи початку ХХ ст. дають змогу відтворити картину соціального, економічного, культурного та політичного життя міста. Це важливо для збереження регіональної ідентичності, особливо в умовах сучасних викликів, які стоять перед Україною. По-друге, це важливо з огляду на вивчення процесів модернізації, оскільки початок ХХ ст. для Херсона був періодом значних змін у багатьох сферах: розвиток промисловості, урбанізація, зміни в культурі й освіті, будівництво залізниці та модернізація морського порту тощо. Публікація цього джерела дасть можливість дослідникам простежити, як саме ці процеси відбувалися на прикладі Херсона. По-третє, слід звернути увагу на те, що відкриття нових джерел стимулює інтерес до локальної історії та краєзнавства серед науковців, викладачів, студентів і ширшого загалу. Це посприятиме кращому розумінню місцевої специфіки. Крім того, слід звернути увагу на те, що публікація джерела відкриє нові можливості для аналізу соціальних і політичних трансформацій на початку ХХ ст. Цей період в історії Херсона охоплює такі важливі події, як революції, Перша світова війна. Документи цього періоду дають змогу краще зрозуміти, як ці події впливали на місцеву громаду. Загалом слід відзначити, що в сучасних умовах,

коли історія часто стає інструментом інформаційних війн, оприлюднення достовірних історичних джерел допомагає зміцнити національну свідомість і протистояти маніпуляціям.

До дослідження історії Півдня України та Херсона вже долучилися багато вчених, зробивши вагомий внесок у цю сферу. Проте виникає потреба в переосмисленні історії регіону та доповненні її новими, раніше неопублікованими джерелами. Упродовж останніх років з'явилася значна кількість праць, присвячених розвитку Півдня України, серед яких роботи В. Константиної (2010), А. Дорошевої (2009), М. Шитюка, В. Щукіна (2008) та інших. Ці дослідження зосереджуються переважно на етнічних, соціальних і релігійних аспектах регіону, частково охоплюючи питання міського самоврядування Херсона. Водночас, попри наявність узагальнюючих історичних досліджень, варто зазначити, що попередні автори здебільшого не використовували археографічні публікації оригінальних джерел.

Метою статті є публікація та введення до наукового обігу доповіді губернатора Херсонської губернії міністру внутрішніх справ у 1908 р., який зберігався до повномасштабного вторгнення в Державному архіві Херсонської області (ДАХО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 58. 10 арк.).

Цей документ є неоціненним джерелом для вивчення історії Херсона, оскільки висвітлює соціокультурні реалії того часу. Його автор ретельно записував свої спостереження в режимі

реального часу. Губернатор Федір Олександрович Бантиш, переймаючись модернізацією херсонського порту, залишив нам детальні свідчення про життя міста, що дає змогу по-новому оцінити внутрішні проблеми взаємодії влади різних рівнів і зрозуміти, хто був справжнім господарем міста.

2. Загальна характеристика документа

Джерело, яке публікується, зберігалось до повномасштабного вторгнення в Державному архіві Херсонської області Ф. 1. Канцелярія Херсонського губернатора. Оп. 1. Спр. 58. 10 арк. Автором цього документа був Херсонський губернатор Бантиш Федір Олександрович, який заступив на свою посаду на початку 1908 р. і з самого початку свого губернаторства намагався активно впливати на місцеве життя.

Лист написано каліграфічним почерком. Його зміст відображає основні особливості місцевого соціально-економічного, політичного життя і містить багато подробиць взаємовідносин місцевих еліт, включно із суб'єктивною характеристикою органів місцевого самоврядування Херсона. Донесення губернатора міністру внутрішніх справ, у якого він шукав підтримку своїм ідеям з модернізації херсонського морського порту, розпочинається із зазначення особливостей географічного становища Херсона і справ, якими опікується міська управа разом з управлінням херсонського порту.

Цей документ датується 5 лютого 1908 р., що заявлено в самому листі. До центральної влади він написав декілька листів, шукаючи підтримки. Донесення, що презентується, було одним із перших. Появі листа передував вступ губернатора на свою посаду, а в історії Херсона в цей час відбувалися прискорені процеси модернізації херсонського морського порту, прокладалася залізниця, яка поєднала місто з Миколаєвом і Одесою, обговорювались ідеї пов'язати залізничною колією порт і залізничну станцію тощо. Усі ці процеси спричинили в Херсоні неабияку бізнесову активність, і до багатьох розробок долучилося не тільки міське самоврядування, а й бізнес-середовище, яке, досить швидко, стало лідером місцевих суспільно-політичних і економічних нововведень.

Сам лист губернатора об'ємний, складається з 20 сторінок в оригіналі, умовно його можна поділити на кілька частин:

- 1) загальна характеристика водних шляхів сполучення у імперії та роль портів в реалізації торговельного потенціалу;
- 2) спрямованість роботи херсонського морського порту;
- 3) виклад особистих ідей губернатора з приводу модернізації херсонського морського порту;
- 4) характеристика органів міського самоврядування Херсону.

Загалом у цьому донесенні губернатор вдається в детальний опис того, яким чином можна покращити зерноторгівлю, яка проводилася через морський порт Херсона, і всіх тих негараздів, що супроводжували цей нелегкий процес. Губернатор доходить висновку, що херсонське самоврядування, якому він особисто надавав суто негативну характеристику, своєю діяльністю забезпечувало переваги миколаївського і одеського портів, прив'язуючи саме до них херсонську торгівлю.

Таку ситуацію губернатор вважав неправильною і розпочав боротьбу за те, щоб встановити в місті своє керівництво, оскільки себе вважав найбільш авторитетною і професійною людиною, а місцеве керівництво називав аматорським і непрофесійним.

Лист губернатора також має багато відсилок до минулого, оскільки він вважав, що дореформений період був часом губернаторів, коли вони дійсно були господарями губернії і жодні органи не могли виступати альтернативою їх правління. Стосовно ситуації у Херсоні 1908 р. Бантиш Ф. О. доходить висновку, що правлять містом уже фінансові кола і жодна влада, навіть в особі губернатора, вже не становить ні для кого авторитету.

Частково зміст цього документа використовувався одним зі співавторів цієї публікації, Черемісіним О. В., у докторській дисертації «Міське самоврядування на Півдні України у 1785–1917 рр.» (Черемісін, 2017), але тільки зараз виникла можливість опублікувати повнотекстовий варіант першоджерела.

МВД

**Доклад Херсонского губернатора
5 февраля 1908 года № 2423
Министру Внутренних Дел**

Непростительное игнорирование у нас в течение многих лет водных путей сообщения при огромном значении их в деле массового передвижения грузов положительно не находит себе оправдания ни в общей политике государственного строительства, ни в частных соображениях финансовых, культурных и экономических. Меж тем вопрос этот имеет не только местное, но и общегосударственное значение, находясь в тесной и непосредственной связи с сельскохозяйственной промышленностью. И это основное благосостояние России как страны преимущественно земледельческой, а потому вопрос о водных путях сообщения, по моему мнению, должен быть разрешен одновременно с разрешением аграрного, попутно с реформой по ведомствам землеустройства и земледелия. Три величайшие реки России Волга, Днепр, Западная Двина берут свое начало близко друг от друга на Центральном плоскогорье. Реки эти впадают в Каспийское, Черное, Балтийское

моря, целою сетью своих приток охватывают почти все обширное пространство Европейской России. Это богатейшая естественная водная система послужила службу и сыграла историческую роль в деле объединения и собирания земли русской. В них же кроется причина пренебрежения дешевизной передвижения наших грузов водным путем, несмотря на ясные указания самой природы, и географическими условиями, и социально-экономическим бытом страны нашей на преимущества в этом отношении России перед западными соседями нашими. Объясняется это, по моему мнению, протекционизмом горно-заводской и металлургической промышленности и вот как следствие этого явилось увеличение железнодорожного строительства, отвлекшим внимание нашего правительства от дешевого водного сообщения вследствие сосредоточения на железнодорожном, то есть, как раз наоборот, по сравнению с западными нашими соседями, использовавшими сначала естественные водные пути, а затем уже принявшимися за постройку железных дорог, вызванную экономической необходимостью.

В России железнодорожное хозяйство продвигается вперед чрезвычайно быстрым темпом и опередило даже примитивное приведение в порядок наших, по природе своей богатейших водных путей. Благодаря чрезвычайно слабому экономическому развитию России предположение и значение нового рельсового пути часто не оправдывались, при той спешке, с какой велось дело, не было никакой возможности провести в развитие нашего железнодорожного хозяйства в какую-либо определенную систему, в коей рельсовые пути нашли бы необходимое сочетание с культурными потребностями страны. Я не говорю уже о сумбуре в тарифной системе и, тем паче, о настроении в общем железнодорожном расписании отхода и прихода поездов. Эти мелочи часто чувствуются обывателями, но государственного значения это может быть и не имеет. Несомненно, однако, что в результате такого железнодорожного хозяйства явились неисчислимы убытки для земледельческого населения. Совершенно других результатов можно было бы достигнуть хотя бы и при крупных, но целесообразных затратах на улучшение наших водных путей сообщения.

Речные долины с дешевыми водными путями сообщения вследствие своих естественных богатств представляют обыкновенно густонаселенные районы, по берегам их рек силою вещей строятся города, развиваются промышленные предприятия. Вот почему нам необходимо в этом отношении следовать разумному примеру Западной Европы, где урегулирование русла реки дало очевидные результаты. Последнее время у нас только и приходится слышать о перегрузке железных дорог. Это также свидетельствует о

необходимости обратиться к единственному верному и надежному выходу из этого затруднительного положения. То есть к оборудованию наших водных путей. Техника судостроительства требует того же благодаря нашему запущенному хозяйству. Реки все мелеют и мелеют, а судовладельцы, ввиду необходимости подчинения экономическим условиям, стремятся увеличить ширину, длину и осадку судов. Чем больше судно, тем больше его грузоподъемность и тем менее отражается в процентном соотношении и влиянии мертвого груза на поднимаемую им кладь. Чем больше глубины фарватера реки, достигаемой искусственными сооружениями, тем значительнее будет осадка судов, тем дешевле будет перевозка грузов, так как каждый лишний вершок осадки судна увеличивает его погрузку пропорционально горизонтальной площади судна.

Интересы сельскохозяйственной и горно-заводской промышленности требуют того же, ибо ведь выгоднее оплачивать грузы более дешевым водным тарифом, чем ныне существующим дорогим железнодорожным. Железные дороги освободятся от хлебных залежей, гибельно отражающихся на земледелии, а также и от крупных расходов на хранение этих залежей. Наша тарифная система стремится оттянуть пониженными железнодорожными ставками грузы от водных путей сообщений, причем в расчет принимаются не общие интересы и нужды промышленности, а повышение доходности железнодорожных предприятий. Интересы же сельскохозяйственной промышленности совершенно игнорируются. Надо думать, что при коренном переустройстве тарифной системы придется прийти к убеждению, что разные специальные навигационные тарифы подлежат отмене не только в видах выгоды водных путей, но и потому, что это государственная необходимость.

Наши водные и железнодорожные пути – это пасынок и родной сын государства. За последние 50 лет работы по улучшению наших рек было истрачено около 80 млн руб., а на железнодорожные линии – около 6 млрд. Министерство путей сообщения всегда было мачехою для управления внутренних водных путей, коммерческих портов и шоссейных дорог, потому что это дело было для него чересчур маленьким делом и все его внимание поглощалось нашими громадными железнодорожными сообщениями. Речное и морское торговое судоходство ведается несколькими ведомствами, заинтересованными, кроме того, в других областях, тоже входящих в круг их деятельности.

Совокупностью перечисленных причин и объясняется наше, ничем с первого взгляда не объяснимое, пренебрежение водными бассейнами наших рек с их портами. Но Бог дал

Святой Руси веление мощного царского слова пробиться сквозь непроницаемую рутину всеведомственного самоуправления. Государственное строительство развивается и принимает соответствующий ему порядок, а иначе и быть не может. Время берет свое, и природа, и наша экономическая жизнь властно заставляют нас вспоминать о наших водных путях сообщения. Вот почему, по моему мнению, является желательным образование самостоятельного учреждения, в единоличном ведении коего сосредоточилось бы управление коммерческими портами с прилегающими к ним водными пространствами эксплуатации водных путей сообщения.

К этому понуждают еще и следующие наблюдения, замеченные в Херсоне. В настоящее время фактическими хозяевами порта Херсона и водного пространства, лежащего перед ним, являются начальник судоходной дистанции управления работ портового присутствия, городская дума и начальник порта. А между тем обилие хозяев, в портовом деле в особенности, явление чрезвычайно нежелательное. Единственным ответственным распорядителем водного, перед портом лежащего пространства канала Рвач, само собой разумеется, портовой территории, должен быть поставлен начальник порта. В противном случае херсонский порт, как и другие, никогда не войдет в норму. Если закон возлагает на начальника порта общее наблюдение за развитием порта, то необходимо для осуществления этой мысли сделать его и полным хозяином порта. Портовому присутствию необходимо подчинить управление работ и надзор за обстановкой подходного к морю канала и все вообще водные пространства, лежащие перед Херсоном.

Я лично понимаю, что как бы совершенно не был построен канал, всегда может иметь место случайная посадка на мель иностранного парохода. Наконец и злой умысел нередко играет большую роль. Но дело в том, что, насколько мне известно, землечерпательный караван херсонского порта работал и в других портах, а херсонский подходный к морю канал не имел и не имеет предположенной в нем глубины 24 футов. Управлению работ было предписано углубить портовую территорию до 14 футов между Линкорнской пристанью и новой Казенной, но предписание это не исполнено не потому, что херсонский караван, работая в других местах, не мог исполнить своих срочных работ. Происходит все это по той простой причине, что нет на месте настоящего хозяина этого дела или что тоже их чересчур много, ибо ведь известно, что в таких случаях дело никогда не спорится. Министерство торговли и промышленности далеко в Петербурге, а тут на месте херсонским портом владеют в смысле административном целая серия хозяев. Между ними

есть и профессионалы, но есть и любители, по собственной инициативе вмешивавшиеся в дело, как, например, городское управление, в качестве дилеганта всячески старающегося проявить свою добрую волю, конечно, в своих узких интересах и в ущерб общему делу. Затем биржевой комитет и так далее. Бывают такие случаи: капитан пассажирского парохода, в осеннее время, а иногда и в зимнее, плавание чрезвычайно трудное вследствие тумана, приходит в порт и заявляет начальнику порта о неимении обстановки или освещения в том или другом месте, угрожающем безопасности плавания. Ясно, что необходимо немедленное исправление обнаруженного беспорядка. Между тем начальник порта с формальной, да и с фактической сторон бессилён помочь беде. Он пишет срочно замеченные неисправности младшему помощнику инспектора судоходства четвертой дистанции, на обязанностях которого лежит блюсти в канале безопасности плавания. В этом отношении случалось, что в ответ последний требовал дополнительных сведений непосредственно от капитанов, а последним и в голову не приходило, что в морском порту надо обращаться с подобными заявлениями к кому-либо другому, помимо начальника этого порта.

Границы водного пространства, находящиеся по закону в ведении управления порта, в Херсоне не определены. Между тем еще в 1902 г. Журнальным постановлением портового присутствия есть постановление о возбуждении ходатайства об установлении границ водного пространства порта. Вопрос о портовой территории разрешен в удовлетворительном смысле. Границы же водного пространства не осуществлены. Вся водная площадь, на которой стоит огромное большинство судов, приходящих в порт на основании первой части 12-го тома Свода Законов, находится в ведении министерства путей сообщения. Подходной к порту канал тоже перешел в ведение того же министерства. Технические же работы по поддержанию этого канала в исправности и освещении рукава Рвач находятся в ведении Управления работ в устьях Днепра. Далее, промер канала лежит на обязанности Министерства путей сообщения, распределение стоянки судов на рейде делается по соглашению начальника порта и инспектора судоходства четвертой дистанции. Вся обстановка рейда и освещение его находятся в распоряжении Министерства путей сообщения.

Фактически же, по установившемуся обычаю, всем этим ведаёт начальник порта, да иначе и быть не может. В таком положении находятся водные пространства, омывающие город, подходный же канал – в еще худшем положении. В прошлом году весной канал закрыл английский пароход, приход его в лиман, нанеся огромный ущерб экспорту.

Література:

1. Дорошева, А. О. Самоврядування в приморських містах Півдня України в другій половині XIX ст. : дис ... канд. іст. наук: 07.00.01 історія України. Одеса. 2009. 195 с.
2. Константинова В. М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роках). Запоріжжя : АА Тан-дем. 2010. 569 с.
3. Шитюк М. М., Шукін В. В. Єврейське населення Херсонської губернії в XIX – на початку XX століть. Миколаїв : Видавництво Ірини Гудим. 2008. 222 с.
4. Черемісін О. В. Міське самоврядування на Півдні України в 1785–1917 рр. Херсон : Олді-плюс, 2017. 586 с.
5. Державний архів Херсонської області. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 58. «Доклад Херсонського губернатора Міні-стру внутрішніх справ від 5 лютого 1908 року № 2423». 10 арк.

References:

1. Dorosheva, A.O. (2009). Samovriadvannia v prymorskykh mistakh Pivdnia Ukrainy v druhii polovyni XIX st. [Self-Government in the Coastal Towns of Southern Ukraine in the Second Half of the Nineteenth Century]. *Candidate's thesis*. Odesa. 195 p. [in Ukrainian].
2. Konstantinova, V.M. (2010). Urbanizatsiia: pivdennoukrainskyi vymir (1861–1904 rokakh). [Urbanization: The South Ukrainian Dimension (1861–1904)]. Zaporizhzhia: AA Tandem. 569 p. [in Ukrainian].
3. Shytiuk, M.M., Shchukin, V.V. (2008). Yevreiske naseleattia Khersonskoi hubernii v XIX – na pochatku XX stolit [The Jewish population of the Kherson province in the nineteenth and early twentieth centuries]. Mykolaiv: Vydavnytstvo Iryny Hudym. 222 p. [in Ukrainian].
4. Cheremisin, O.V. (2017). Miske samovriadvannia na Pivdni Ukrainy v 1785–1917 rr. [City Self-Government in the South of Ukraine in 1785–1917]. Kherson: Oldi-plus, 2017. 586 p. [in Ukrainian].
5. Derzhavnyi arhiv Hersonskoy oblasti. F. 1. Kantselyariya hersonskogo gubernatora. Op. 1. Spr. 58. Doklad hersonskogo gubernatora o deyatelnosti i razvitii hersonskogo porta [Report of the Kherson Governor on February 5, 1908, No. 2423 to the Minister of Internal Affairs.] 10 ark. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 06.03.2025
The article was received 06 March 2025

РЕАКЦІЯ РОБІТНИКІВ ТА РОБІТНИЦЬ ОДЕСИ Й МИКОЛАЄВА НА ПРОВЕДЕННЯ СУЦІЛЬНОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ ТА НА ЇЇ НАСЛІДКИ

Шишко Олександр Григорович,
доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри філософії, політології, психології
та права
Одеської державної академії будівництва
та архітектури
shyshko2011@ukr.net
orcid.org/0000-0002-9933-8794

Метою дослідження є аналіз на основі архівних джерел ситуації у робітничому середовищі Одеси й Миколаєва в першій половині 1930 р., зокрема реакції робітників та робітниць цих міст на спроби проведення суцільної колективізації на селі та на наслідки цього процесу, які проявилися передусім у різкому погіршенні стану продовольчого забезпечення робітництва. На основі загальнонаукових **методів**, як-от аналіз і синтез, та історичного методу визначено основні акценти реакції робітництва на проведення суцільної колективізації та на її наслідки. **Результати дослідження:** проаналізовано реакцію робітників та робітниць Одеси й Миколаєва на проведення суцільної колективізації, на виступи селян проти цих заходів влади, встановлено, що наслідком проведення колективізації стало різке погіршення продовольчого забезпечення робітництва, визначено форми реакції трудівників на «продовольчі труднощі». **Висновки.** Значна частина робітництва активно реагувала на ті пертурбації влади, які та влаштувала на початку 1930 р. у сфері аграрних відносин на селі, що покликані були змінити весь уклад життя селянства, перетворивши його з класу вільних хліборобів на клас колгоспників. Причому ця частина робітництва висловлювала своє негативне ставлення до колективізації та розкуркулення. Їхнє критичне ставлення до цих процесів ґрунтувалося на усвідомленні того факту, що це призведе до занепаду всього сільського господарства, що це неминуче приведе до голоду. Так само як і на проведення колективізації, робітництво активно реагувало на селянські виступи, які були спричиненні намірами влади усуспільнити селянські господарства. Причому робітники та робітниці не тільки підтримували ці виступи, а й висловлювали наміри підтримати в цьому селян і самим до них долучитися. Найбільш негативну реакцію у робітників і робітниць викликало різке погіршення їхнього продовольчого забезпечення, яке влада називала «продовольчими труднощами». Починаючи з березня, трудівники почали все менше отримувати харчів, а ті, які вони отримували через систему Центральної робітничої кооперації, дуже часто були низької якості. Це викликало в них обурення, призводило до «волинок», тобто відкритих виступів проти влади.

Ключові слова: Центральна робітнича кооперація, «продовольчі труднощі», селянські повстання, Державне політичне управління.

REACTION OF WORKERS OF ODESA AND MYKOLAIV TO THE IMPLEMENTATION OF COMPLETE COLLECTIVIZATION AND ITS CONSEQUENCES

Shyshko Oleksandr Hryhorovych,
Doctor of Historical Sciences, Associate Professor,
Professor at the Department of Philosophy, Political
Science, Psychology and Law
Odessa State Academy of Civil Engineering
and Architecture
shyshko2011@ukr.net
orcid.org/0000-0002-9933-8794

This study analyzes, using archival sources, the situation of workers in Odesa and Mykolaiv during the first half of 1930. Specifically, it examines their reactions to the implementation of complete collectivization in rural areas and the resulting consequences – primarily, the severe deterioration of food supplies for urban workers. Using general scientific **methods** such as analysis, synthesis, and the historical method, the study identifies key aspects of workers' responses to collectivization and its effects. Findings: The research highlights how workers in Odesa and Mykolaiv reacted to collectivization and to peasant protests against government policies. It establishes that collectivization led to a sharp decline in food availability for workers. Additionally, it explores the various ways workers responded to these “food difficulties”. Conclusions: A significant portion of workers actively opposed the government's agrarian policies,

which sought to transform independent farmers into collective farmers. Many workers expressed strong disapproval of collectivization and dispossession, recognizing that these measures would lead to agricultural decline and widespread famine. Workers also responded to peasant protests against collectivization, not only supporting them but also expressing a willingness to join. However, the most intense worker dissatisfaction arose from the worsening food shortages, which authorities downplayed as “food difficulties”. By March 1930, workers were receiving increasingly inadequate food rations, often of poor quality through the Central Workers' Cooperative system. This led to widespread frustration and culminated in open demonstrations, known as “bagpipes”, against the authorities.

Key words: Central Workers' Cooperative, “food shortages”, peasant uprisings, State Political Administration.

1. Вступ

Збройна агресія Російської Федерації проти України актуалізувала дослідження тих періодів і сторінок історії України, які демонструють спротив різних верств українського народу тим заходам комуністичного режиму, які не відповідали їхнім інтересам. Одним із таких заходів стала спроба проведення суцільної колективізації на початку 1930 р., яка викликала потужний спротив не тільки серед селянства, а й серед робітництва України. Зокрема, значна частина робітників і робітниць Одеси й Миколаєва не сприймали цю колективізацію не тільки через різке погіршення їхнього продовольчого забезпечення, а й через те, що вони були противниками позбавлення селян їхньої власності, свободи вибору форм господарювання та свободи як такої.

Отже, у 1930 р. після проведення листопадних пленумів ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У 1929 р., на яких було взято курс на проведення швидкими темпами суцільної колективізації в Україні, Одеська й Миколаївська округи були віднесені до районів, де цей показник мав бути одним із найвищих. Водночас ці наміри влади зустріли шалений спротив з боку селянства, яке не хотіло миритися з усусупльненням своїх господарств та почало демонструвати свою незгоду різними формами протесту, найбільш поширеними з яких стали «жіночі бунти». Робітництво Одеси й Миколаєва, яке було тісно пов'язане із сільським життям, звикло задовольняти свої продовольчі потреби на місцевих базарах, де селяни приміських сіл продавали свою вирощену продукцію, відразу відчувало нестачу цих продуктів і зіткнулося з «продовольчими труднощами», почало відкрито висловлювати своє негативне ставлення до цих перетворень на селі.

Тому метою дослідження є аналіз на основі архівних джерел ситуації у робітничому середовищі Одеси й Миколаєва в першій половині 1930 р., зокрема реакції робітників і робітниць цих міст на спроби проведення суцільної колективізації на селі та на наслідки цього процесу, які проявилися передусім у різкому погіршенні стану продовольчого забезпечення робітництва, що спричинило протестні акції у його середовищі.

Джерельна база. Ставлення робітництва таких міст, як Одеса та Миколаїв, до проведення суцільної колективізації залишається малодослідженою

сторінкою в історії України. Водночас архівні матеріали надають можливість дослідити цей важливий аспект в історії цього прошарку населення в переломний період, коли, з одного боку, лунало гасло «п'ятирічку за чотири роки», а з іншого – відбувалося значне погіршення продовольчого забезпечення трудівників. Що стосується архівних матеріалів, то це були переважно доповідні записки, які надсилались органами ДПУ до ЦК КП(б)У під грифом «цілком таємно». У цих записках зібрані висловлювання робітників і робітниць, як вони реагували на проведення суцільної колективізації, на виступи селян проти цієї колективізації та на різке погіршення свого продовольчого стану, яке вони вважали наслідком проведення цієї колективізації.

2. Реакція робітництва на суцільну колективізацію

27 березня заступник голови ДПУ УСРР Карл Карлсон надіслав на адресу ЦК КП(б)У доповідну записку «Про ставлення робітників промислових підприємств до колективізації та ліквідації куркульства як класу». Ця записка розпочиналась із констатації факту, що робітники продовжують активно обговорювати питання колективізації сільського господарства, після чого стверджувалося, що «основна маса кадрових робітників висловлює позитивні погляди на заходи партії у цій області». Далі наводилися приклади висловлювань представників індустріальних робітників, які підтримували політику партії на селі. Так, зокрема, на заводі ім. А. Марті в Миколаєві один із робітників заявив, що «ми повинні рішуче повести боротьбу з куркулем, щоби його остаточно ліквідувати» (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 3193: 38).

Але ця частина записки, у якій містилася позитивна для влади інформація, вже скоро змінилась на частину, що містила критичний, а то й негативний погляд на колективізацію та ліквідацію куркульства. Якщо в першій частині записки цитувались анонімні висловлювання, то далі вже вказувались прізвища. Так, робітник Одеського цукрового заводу Карнаухов розмірковував про те, що спочатку потрібно було б забезпечити колгоспи тракторами, а потім вже проводити швидкими темпами колективізацію. Про це він говорив, перебуваючи у групі, де було 40 робітників (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 3193: 48).

Якщо цей робітник розмірковував про послідовність кроків у проведенні колективізації, не заперечуючи сам факт її проведення, то депутат Одеської міської ради, колишній член ВУЦВК, слюсар високої кваліфікації заводу ім. Жовтневої революції Дзюба висловлював тверде переконання, що «колективізація, поза сумнівом, провалиться». Він це аргументував тим, що всі попередні спроби, які мали невеликі масштаби, завершувалися крахом, відповідно тепер ця спроба приведе до розорення всього сільського господарства, до злиднів у всій країні (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 3193: 49). Такий прогноз став свідченням, з одного боку, наявності в нього аналітичного мислення, а з іншого – результатом оцінки поточної ситуації. Якою була ця ситуація, зокрема, у сфері продовольчого забезпечення робітників, ітиметься нижче.

У записці була окрема частина, де були зібрані критичні висловлювання про колективізацію партійцями й комсомольцями. Так, на Миколаївському заводі ім. А. Марті було зафіксовано висловлювання члена КП(б)У, маляра Осипова: «Я також тієї думки, що навряд щось путнє вийде з тих Тсозів й колгоспів, тому що туди вступають бідняки-ледарі для того, щоб тільки жерти, а не працювати». А член КСМ Мурлін, який працював на заводі Рудметалторгу, виступив провісником голоду, заявивши таке: «Селянство пропаде, вся худоба пропаде, буде голод і дійде до того, що котів по талонах будуть видавати». Тому він стверджував, що не розкуркулювати треба заможних селян, а, навпаки, «залучати їх до колективів, тому що вони мають хист, а інакше все пропаде» (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 3193: 56).

Особливий акцент у записці було зроблено на превалювання негативного ставлення до колективізації у робітниць джутової та тютюнової фабрик в Одесі. Так, на джутовій фабриці, коли «стояв доклад про колективізацію», робітниці, яких було близько 250 осіб, не дали можливості доповідачеві його завершити, влаштувавши галас й гармидер. Зокрема, ткаля Шевченко кричала: «Ви силою забрали у селян коней й корів, ви забрали селянські сльози, так радвлда не повинна чинити». А робітниця Приходько заявила, що «на селі вже немає куркулів, куркулями ви називаєте найбільш трудолюбивих селян, які працювали по 20 годин на добу». Також вона різко висловила свою незгоду з розкуркуленням і висланням селян за межі України. Уже коли збори завершилися, то були зафіксовані подібні висловлювання і в інших робітниць, серед яких домінувало нарікання на те, що з кожним днем стає все гірше й гірше (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 3193: 51).

Таким чином, ця доповідна записка демонструвала той факт, що значна частина робітників

і робітниць висловлювала своє критичне ставлення до колективізації та розкуркулення.

3. Реакція робітництва на виступи селянства

Примусова колективізація природно викликала активний і пасивний спротив селянства. У лютому та на початку березня в Одеській окрузі, як і по всій Україні, почали відбуватися селянські виступи, які отримали неофіційну назву «жіночі або бабські бунти», тому що селянки відігравали в них провідну роль. В Одеській окрузі одними з потужних осередків такого спротиву селянства стали Червоно-Повстанський район (Кульчицький, 2004: 34) та село Свердлове Благоївського району (нині село Світле Одеського району) («Одесский мартиролог», 2005: 550–552).

Звичайно, робітництво Одеси й Миколаєва не могло не відреагувати на ці протестні акції селянства. І знову ця реакція робітників та робітниць була зібрана органами ДПУ й надіслана до ЦК КП(б)У. Причому набагато раніше, ніж інформація про ставлення робітництва до колективізації.

Отже, 13 березня той же К. Карлсон надіслав на адресу ЦК КП(б)У спеціальне зведення «Про реагування робітників Дніпропетровських й Одеських заводів на заворушення селян». Зокрема, він повідомляв, що на джутовій фабриці ткаля Бабенко, зібравши навколо себе 15 робітниць, розповідала: «Я була нещодавно у селі Калаглея, так там підлі комуністи грабують селян, а худоба, яку вони забрали, стоїть голодна і холодна. Ось у Біляївці було навіть повстання, але його вже, мабуть, придушили. І селян душать, і нас мордують голодом». Робітниці підтримували її схвальними вигуками. На цій же фабриці робітниця Затушняк у цеху, де перебувало 50 осіб, виголосила промову: «За Біляївкою вибухнуло повстання, його підняли жінки, які не захотіли йти до колгоспу. Кажуть, що там було багато жертв. Ширяться чутки, що як тільки остаточно розберуться із селом, то почнуть розкуркулювати місто». У відповідь на її промову залунали викрики: «Добре, що селяни повстали, ми також повинні бути готовими до протестів!» (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 3192: 26).

Далі К. Карлсон повідомляв, що на тютюновій фабриці велись такі розмови: «В околицях Одеси відбуваються селянські повстання, причиною яких є розкуркулення й примус найбіднішого селянства записуватися до колгоспів». На цій же фабриці в розмовах повідомлялась новина, що до Одеси приїздив сам Балицький, який через декілька годин перебування в місті поїхав у ті райони, де відбувалися повстання. Із цього візиту робітники робили висновок, що селянські повстання під Одесою набувають

серйозного характеру (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 3192: 26).

На 1-му маслозаводі молотобоець на прізвище Маркс заявив: «Скоро й робітники почнуть бунтувати, як зараз бунтують селяни. Робітників змусять бунтувати, коли підуть по місту забирати те, що вони мають, наприклад друге пальто, костюм тощо» (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 3192: 27). Цим самим він натякав на вилучення у буржуазії її майна та капіталів, яке відбулося напередодні, та на вилучення у неї надлишків, тобто особистих речей, як це відбулось у 1920 р. Таку думку висловив і робітник Лященко із чайної фабрики: «Зрозуміло, чому обурені селяни, тому що в них забрали все до голки. Ось подивимось, що буде з робітниками, коли підуть й по їхніх квартирах, тоді також мовчати не будуть». Але найцікавіше було наприкінці цього зведення. Так, працівник цієї фабрики Левіт, який був кандидатом у члени КП(б)У, заявив: «Це ще не все. Незабаром робітникам перестануть видавати жалування, тому що зароблені кошти будуть передавати у ощадкаси, а ті будуть платити за комунальні послуги. Робітникам же будуть видавати на руки замість грошей бони, на які вони будуть брати товари з ЦРК» (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 3192: 28). Цим самим він, можливо, натякав на той же 1920 р., коли більшовицька влада почала запроваджувати громадські їдальні, карткову систему тощо.

Причому не тільки на підприємствах, а й удома точилися такі розмови. Так, на вулиці Михайлівській у будинку № 14, де мешкали суто робітники, робітниця Михайленко говорила: «На селі відбувається щось неладне. Мужиків грабують й невідомо куди висилають. Вони захищаються й організовано влаштовують повстання. Якщо так буде тривати й далі, то тоді всі поголовно повстануть й добряче візьмуться за комуністів».

29 березня К. Карлсон надіслав на адресу ЦК КП(б) доповідну записку «Про реагування робітників промпідприємств на масові виступи селян», у якій уже була зібрана інформація зі всієї України. Ця записка починалась із преамбули, у якій було зроблено висновок про те, що ці масові виступи селян широкої огласки в робітничому середовищі не отримали. Водночас чутки про ці виступи значно поширились у тих округах, де вони відбулися, зокрема в таких містах, як Одеса та Дніпропетровськ, хоча окремі факти про ці виступи проникли до робітників Харкова, Києва, Миколаєва, Кременчука й Артемівська. Причому джерелом цих чуток були селяни, які привозили до міст продукти на продаж, учасники робітничих бригад і дезертири із числа 25-тисячників, які були мобілізовані для роботи на селі. Остання категорія є особливо показовою, вона стала ще одним свідченням того факту, яка напружена обстановка була на селі.

У наступній частині записки, яка називалася «Характер чуток», було зроблено їхню градацію. Отже, спочатку було зібрано висловлювання, де йшлося про сам факт «повстань». Так, заводі ім. А. Марті було зафіксовано висловлювання, у якому його автор повідомляв, що в с. Баштановці (можливо, йдеться про Баштанку) було повстання селян, для приборкання якого був викликаний наряд міліції і була навіть перестрілка. Причому цей автор звертав увагу на той факт, що в газетах про це нічого не писали.

Наступна категорія висловлювань стосувалася того факту, що в цих «повстаннях» найактивнішу участь брали жінки. «За Біляївкою вибухнуло повстання, його підняли жінки, які не захотіли йти до колгоспу. Кажуть, що там багато жертв» – таким був зміст одного з висловлювань на цю тему (Одеська джутова фабрика). Тематика жертв була наступною групою висловлювань: «У с. Яськи селяни влаштували ходу з плакатами та гаслами “Давай свободу”, але їх зустріли кулеметами» (Одеський суперфосфатний завод). Далі йшлося про те, що селяни почали втікати за кордон: «У Біляївці вбили голову КНС, який проводив колективізацію. Туди направили міліцію й війська, тому селяни збирають свої пожитки й втікають до Румунії» (Одеський міський трамвай). Також почали циркулювати чутки про те, що у військових підрозділах на ґрунті колективізації та розкуркулення були «випадки бунтів»: «У 151-му полку вибухнув бунт червоноармійців через те, що їхніх рідних ображали. Полк розформували» (завод ім. Петровського в Одесі). Поширеними були чутки про те, що «волинки» виникли на ґрунті голоду й злиднів: «Селяни буквально голодували, їх так обібрали, що вони почали харчуватися лише кислими помідорами й мамалигою. Тому голодні, озвірілі селяни рвуть на частини радянських працівників, вважаючи їх винними у тому, що відбувається» (Одеський завод «Експорт лісу»). Тут на гадку приходить згадка про дезертирство 25-тисячників, про що йшлося вище. Особливу увагу в записці було приділено Одеській джутовій фабриці, робітниця якої висловлювали не чутки, а закликали до конкретних дій. Так, робітниця Олійничук заявила: «Селянки молодці, не те, що ми, вони свого добились, треба було й нам виступити всією фабрикою й висловити свої вимоги. Доки нас будуть мучити». А робітниця Ботова її у цьому підтримала: «Ми допоможемо селянам у їхніх вимогах, нехай тільки вони наблизяться до фабрики» (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 3193: 69). Була в цій записці й ремарка про те, що основна частина кадрових робітників висловлюють свою солідарність з політикою партії на селі. Але розшифрування цієї тези не було.

Варто наголосити, що чутки були невід’ємною частиною радянської дійсності, вони були

викликані відсутністю офіційної інформації, на чому, зокрема, наголосив робітник заводу ім. А. Марті, про що йшлося вище. Вони часто містили домисли, але й були важливим фактором, який демонстрував суспільні настрої у ті часи.

Отже, так само як і на проведення колективізації, робітництво активно реагувало на селянські виступи, які були спричиненні намірами влади усуспільнити селянські господарства.

4. Реакція робітництва на «продовольчі труднощі»

У висловлюваннях робітників зустрічалися, зокрема, фрази на кшталт «доки нас будуть мучити», «стає все гірше й гірше» тощо. Ці їхні нарікання були пов'язані з таким явищем, яке влада називала «продовольчі труднощі». На практиці це означало різке погіршення їхнього продовольчого забезпечення, яке здійснювалося Центральною робітничою кооперацією (ЦРК).

Якими були ці «труднощі» і яким було забезпечення робітництва, видно з доповідної записки, яку 28 березня надіслав до ЦК КП(б)У той же К. Карлсон. Ця записка розпочиналась зі статистичних відомостей про стан продовольчого забезпечення промислових центрів України. Отже, згідно з відомостями Наркомторгу УСРР ці центри за першу половину березня були забезпечені: м'ясом на 34%, ковбасами на 25%. Причому Одеса отримала 28% м'яса, а Миколаїв – 31%. Ковбас Миколаїв не отримав зовсім, а Одеса харчувалася без масла. Подібна ситуація склалася з яйцями та іншими продовольчими продуктами (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 3193: 57).

Такими були сухі цифри, а далі йшов опис того, як це відбувалося на практиці. Так, на заводі ім. Жовтневої революції було масове незадоволення тим, що замість свіжого м'яса робітникам видавали солонину та ще й низької якості. Причому в деяких бочках були виявлені щури, що викликало хвилю обурення. Робітників заводу ім. А. Марті обурював той факт, що у їдальні почали видавати «такий борщ, що у пельку не лізе», а на друге зарядили варити перлову кашу, на яку страшно дивитися, а м'яса й жирів геть не видавали (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 3193: 59).

Ситуація з продовольством була настільки складною, що 30 квітня вже сам голова ДПУ УСРР В. Балицький надіслав до ЦК КП(б)У доповідну записку «Про настрої робітників України навколо продовольчих труднощів». У преамбулі цієї записки йшлося про те, що з кінця березня почало наростати незадоволення робітничої маси станом продовольчого забезпечення. Це незадоволення стало проявлятися в тому, що почалися виступи робітників на ґрунті виробничих і побутових питань, а в окремих випадках воно почало набувати форм «волинки». Причому найбільша

«волинка» відбулась у Києві, яка проявилась у тому, що натовп підпалив воза, на якому перевозилося тухле м'ясо (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 3193: 83). Також «волинки» біля ЦРК відбулися в Артемівську й Одесі. У тій же Одесі та Миколаєві були зафіксовані заклики дружин робітників влаштувати 1 травня демонстрацію під гаслом «Геть голод!». Частими стали різкі виступи на зборах, на яких відбувалось обговорення продовольчого питання. А в Миколаєві навіть був зафіксований випадок, коли з такою різкою критикою виступив кандидат у члени партії.

Далі в записці наводилися приклади проявів незадоволення робітників станом їхнього забезпечення продовольством. Так, в Одесі 22 березня відбулися районні конференції, на яких обговорювали передусім продовольчі питання. Яка атмосфера панувала на цих конференціях, у записці демонструвалося на прикладі Іллічівського району Одеси. Отже, виступи тих ораторів, які піддавали критиці стан забезпечення харчами, супроводжувалися схвальними вигуками, а от оратору, який намагався захищати роботу ЦРК, не давали змоги говорити, вигукуючи «Геть його!» Коли головуючий став на захист цього оратора, то залунали вигуки: «Бий його!», «Геть голову!» Найбільш різким був виступ робітниці джутової фабрики Шевченко: «Ми називаємося хазяями, а вони наші прикажчики, але вони пухнуть з жиру, а ми сидимо голодні. За що ми боролися...» І таких критичних виступів було набагато більше, ніж позитивних для влади (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 3193: 84).

Під час виступів багато робітників обурювалися тим фактом, що їхнім дружинам доводилося багато часу витратити на стояння в чергах. Оці черги та низька якість продуктів призводили до того, що жінки, передусім дружини робітників, легко піддавалися «базарній агітації», що спричиняло різкі форми протестів саме в жіночому середовищі. Таким чином, черги стали ще одним невід'ємним атрибутом радянської дійсності, вони формували її ландшафт і колорит, забираючи години та дні життя, впливаючи на психічний стан тощо. Крім цього, як у селах, так і в містах жінки опинилися на вістрі протестів.

У портових містах була ще одна причина для протестних настроїв у робітників. Цієї причиною було вивезення продуктів за кордон. Наскільки це дратувало робітників, свідчила ситуація на Одеському цукровому заводі, де були зафіксовані випадки шкідництва. Це шкідництво проявилось в тому, що робітниці псували цукор, щоб його менше відправляли за кордон. На цьому ж заводі були встановлені випадки злісних висловлювань на адресу влади: «Цукор відправляють за кордон, а нам нічого не дають, і так зі всіма продуктами і товарами. Це не влада, а шайка бандитів. За царя

ми були ситі й одягнуті, а за цих гадів ми загинаємося».

Завершувалася ця записка констатацією того факту, що на ґрунті продовольчих труднощів усе частіше почали проявлятися антирадянські настрої: «12 років обіцяють покращити життя, але тільки на словах. Взялися керувати країною, а забезпечити робітників харчами не можуть. Треба цих дурисвітів розігнати» (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 3193: 87). Оці обіцянки, що скоро настане краще життя, що якщо не ми, то наші діти вже точно будуть жити краще, стали ще одним атрибутом суспільних настроїв і сподівань, яким так і не судилося збутися.

5. Протести робітництва

У травні ситуація з продовольчим забезпеченням робітників стала різко погіршуватися, і, як наслідок, почало ще більше зростати незадоволення робітників. Причому найбільш різке погіршення відбулось у Києві та Одесі. Так, в Одесі видача м'яса зменшилася вдвічі порівняно з квітнем, а риби аж у 10 разів (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 3193: 110).

Причому риби не тільки стали видавати менше, а ще й низької якості. Саме видача неякісної риби призвела до «волинки», яка відбулася 22 травня на околиці Одеси, на Слобідці, та яка викликала в місті великий резонанс. Того ж дня начальник відділу ДПУ Одеської округи Ємельянов надіслав до Харкова по прямому дроту записку, у якій повідомляв про цю подію. У цій записці Ємельянов інформував, що ця «волинка» виникла в черзі за рибою, а її причиною стали продовольчі труднощі в місті загалом і видача тухлої риби ЦРК зокрема. Цей стихійний виступ відразу охопив весь базар, після чого натовп жінок до 1 тис. осіб вирушив до міста, щоб приєднати до себе робітників підприємств і далі рухатися до окружного виконкому. Майже відразу в натовпі з'явився портрет Леніна та плакат із написом: «Дайте нам хліба й м'яса, припиніть з нас знущатися». Міліції вдалось розпорошити частину натовпу, вилучити портрет Леніна, але приблизно 150 жінок прорвалися аж до Дерibasівської, де вони погрожували розгромити одну з їдалень ЦРК. У цю групу були «кинуті» партійці й агентура ДПУ, яким «вдалося розкласти» цей натовп. Крім того, найбільш активні учасниці з цього натовпу були заарештовані. Станом на вечір, звітував Ємельянов, ситуація у місті була спокійною, але на околицях продовжувала зберігатися напруга (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 3185: 78).

Але наступного дня ця подія знайшла своє продовження, коли на тій же Слобідці біля літнього саду зібралося понад 500 жінок, які почали вимагати відкрити їм кінотеатр для мітингу, щоб вони мали змогу обговорити продовольчі питання

та звільнення арештованих. Направленим туди партійцям і комсомольцям вдалося вмовити натовп розійтися. Цього ж дня в місті було виявлено декілька листівок сіоністського, шовіністичного й антирадянського характеру, причому чотири екземпляри, що випущені «Одеською спілкою молоді», були відібрані в колишнього комсомольця Блінова. А на Одеській консервній фабриці було виявлено дві листівки українською мовою, які закінчувалися словами: «Хай живе Українська народна республіка!» (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 3197: 79).

Ця «волинка» на Слобідці не була поодиноким. Так, 13 травня на джутовій фабриці робітниці влаштували «волинку» під час стояння в черзі за рибою, закликаючи йти та громити виконком. А через два дні, під час проведення цехових зборів, де зачитувалися доповіді про стан і перспективи постачань, робітниці ці збори зривали, не даючи говорити ораторам і вигукуючи: «Геть комуністів, недовго вам залишилось царювати, ми вас проженемо!» На заводі ім. Жовтневої революції робітники ливарного цеху відмовилися від понадурочних робіт, заявивши директору, що вони голодними працювати не будуть. На цукровому заводі група робітників оточила голову профбюро, вигукуючи: «Скільки ми ще будемо працювати голодними?» Профорг змушений був швидко покинути це місце, побоюючись, що його можуть побити. Подібні «бродіння» відбувалися й на інших підприємствах Одеси (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 3193: 111).

У Миколаєві нарікання на незадовільний стан продовольчого забезпечення переплелися з обуренням фактом експорту продуктів за кордон. А на заводі ім. А. Марті було зафіксовано ще один аспект негативних наслідків нестачі продуктів харчування. Причому критичний вислів належав кандидату у члени партії, який його промовив у присутності 150 осіб. Його невдоволення було викликане тим, що голодувати були змушені й діти робітників: «Ми та наші діти нещасні, якщо нам кажуть, що діти – це квіти революції, то чому вони голодні». У тому ж Миколаєві відбулася «волинка», яка проявилася в тому, робітники розгромили кооперативну лавку, щоб таким чином добути собі цигарки й тютюн (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 3193: 112).

Звичайно, влада не могла не реагувати на ці виступи робітників. Тому, скажімо, в Одесі 24 травня майже на всіх підприємствах міста під час обідньої перерви були проведені робітничі збори, причиною яких стали «продовольчі труднощі» та «волинка» на Слобідці, про яку йшлося вище. Про результати цих зборів Карлсон доповів ЦК КП(б)У в спеціальному зведенні. Так, Карлсон звітував, що на заводі ім. Жовтневої революції на зборах за участі 1200 робітників виступив голова

окружного виконкому Горбань. Далі він перерахував питання, які були задані доповідачу: «Як довго будуть тривати продовольчі труднощі?», «Чому, коли робітники недоїдають, харчі масово експортуються за кордон?», «Куди поділась велика риба, чому дають тільки дрібну, якою раніше кормили лише котів?», «Чому до виступу жінок у ЦРК не було ні м'яса, ні курей й чому як тільки жінки виступили, відразу все з'явилося?» Було висловлено й персональні претензії до голови виконкому: «Чому Ви, товаришу Горбань, не прийшли до робітників раніше, щоб пояснити причину труднощів, а прийшли, коли виступили жінки?» К. Карлсон констатував, що збори пройшли спокійно, але все ж таки інколи було чути нарікання на кшталт: «Все розорили, селянина пограбували, а тепер розповідають, що нічого немає» (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 3192: 96-97).

У червні з'явилась ще одна нагода для критичних висловлювань на адресу влади, що так і не змогла подолати «продовольчі труднощі». На підприємствах почали проводити збори, на яких робилися доповіді до XVI з'їзду партії. Після завершення такої доповіді на джутовій фабриці одна з робітниць вигукнула: «Ви нас спочатку нагодуйте, а потім розповідайте про з'їзди, що нам дадуть ці ваші з'їзди» (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 3547: 15).

Одеса не була б Одесою, якби не проявила гумор у цій ситуації. Так, на тій же джутовій фабриці робітниця прядильного цеху розповідали одна одній такий анекдот: «Ритуальна контора зобов'язалась виконати п'ятирічку за два роки» (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 3547: 15).

У липні так само ситуація з продовольчим забезпеченням робітників залишалася складною, «продовольчі труднощі» продовжували викликати в них гостру негативну реакцію. Отже, дослідження цієї проблематики має свою перспективу, тому що після невеликої перерви комуністична влада повернулася до проведення суцільної колективізації, яка вже супроводжувалась

організованим цією владою Голодомором. А це означає, що робітництво не могло не реагувати на цей геноцид Українського народу.

6. Висновки

Таким чином, значна частина робітництва активно реагувала на пертурбації влади, які та влаштувала на початку 1930 р. у сфері аграрних відносин на селі, що покликані були змінити весь уклад життя селянства, перетворивши його з класу вільних хліборобів на клас колгоспників, тобто клас, позбавлений не тільки засобів виробництва, а й права розпоряджатися результатами своєї праці. Причому ця частина робітництва висловлювала своє негативне ставлення до колективізації та розкуркулення. Їхнє критичне ставлення до цих процесів ґрунтувалося на усвідомленні того факту, що це призведе до занепаду всього сільського господарства, тому що колгоспи не можуть бути ефективною формою господарювання, що це неминуче приведе до голоду. Такі висновки вони робили, тому що в них було чітке розуміння того факту, що тільки заможні селяни, яких влада називала куркулями, могли забезпечити прогрес у царині сільсько-господарського виробництва. Так само як і на проведення колективізації, робітництво активно реагувало на селянські виступи, які були спричинені намірами влади усунути селянські господарства. Причому робітники та робітниці не тільки підтримували ці виступи, а й висловлювали наміри підтримати в цьому селян і самим до них долучитися. Найбільш негативну реакцію у робітників і робітниць викликало різке погіршення їхнього продовольчого забезпечення, яке влада називала «продовольчими труднощами». Починаючи з березня, трудівники почали все менше отримувати харчів, а ті, які вони отримували через систему ЦРК, дуже часто були низької якості. Це викликало в них обурення, призводило до «волинок», тобто відкритих виступів проти влади.

Література:

1. Кульчицький С. В. Опір селянства суцільній колективізації. *Укр. іст. журн.* 2004. № 2. С. 31–50.
2. Одесский мартиролог: данные о репрессированных Одессы и Одесской области за годы советской власти : ист.-мемор. изд. / сост. Л. В. Ковальчук, Г. А. Разумов. Одесса : ОКФА, 2005. Т. 3. 896 с.
3. Центральний державний архів громадських об'єднань та українці (далі ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 3185. 131 арк.
4. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 3192. 121 арк.
5. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 3193. 114 арк.
6. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 3197. 147 арк.
7. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 3547. 101 арк.

References:

1. Kulchytskyi, S.V. (2004). Opir selianstva sutsilnii kolektyvizatsii [Resistance of Peasants to Complete Collectivization]. *Ukr. ist. zhurn.*, 2, 31–50 [in Ukrainian].
2. Odesskiy martyrolog: dannye o repressirovannykh Odessy i Odesskoy oblasti za godyi sovetskoy vlasti : ist.-memor. izd. (2005) [Odessa Martyrologist: Data on the Repressed in Odessa and the Odessa Region During the Soviet Years: Historical and Memorial Edition]. L.V. Kovalchuk, H.A. Razumov. Odessa: OKFA. 3, 896 [in Russian].
3. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan ta ukrainiky (dali TsDAHOU) [Central State Archive of Public Associations and Ukrainian Studies (hereinafter referred to as TsDAHOU)]. F. 1. Op. 20. Spr. 3185. 131 ark. [F. 1, Op. 20, File 3185, 131 sheets].
4. TsDAHOU. F. 1. Op. 20. Spr. 3192. 121 ark. [TsAGOU. F. 1, Op. 20, File 3192, 121 sheets].
5. TsDAHOU. F. 1. Op. 20. Spr. 3193. 114 ark. [TsAGOU. F. 1, Op. 20, File 3193, 114 sheets].
6. TsDAHOU. F. 1. Op. 20. Spr. 3197. 147 ark. [TsAGOU. F. 1, Op. 20, File 3197, 147 sheets].
7. TsDAHOU. F. 1. Op. 20. Spr. 3547. 101 ark. [TsAGOU. F. 1, Op. 20, File 3547, 101 sheets].

Стаття надійшла до редакції 27.02.2025
The article was received 27 February 2025

**НОВА ФУНДАМЕНТАЛЬНА ПРАЦЯ З ІСТОРІЇ ХЕРСОНА:
РЕЦЕНЗІЯ-РЕФЛЕКСІЯ НА ДОВІДНИК БІЛИЙ Д., ГОМАНЮК М., ДЯЧЕНКО С.,
КУЗОВОВА Н., МАКІЄНКО О., ЯРОВИЙ В. ЗВІЛЬНЕНА КАРТА. ДОВІДНИК
НОВИХ ГЕОНІМІВ ХЕРСОНСЬКОЇ ГРОМАДИ. ЗАГ. РЕД. Д. БІЛОГО,
М. ГОМАНЮКА. ХЕРСОН: ВИД-ВО ХЕРСОНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ, 2025. 238 С.**

Водотика Сергій Григорович,
*доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії, археології
та методики викладання
Херсонського державного університету
sergijvodotyka@gmail.com
orcid.org/0000-0001-6011-6468*

Савенок Людмила Андріївна,
*кандидатка історичних наук, доцентка,
викладачка
Фахового коледжу
Київського університету інтелектуальної власності
та права
Ludmilasavenok@gmail.com
orcid.org/0000-0002-1055-941X*

Статтю присвячено огляду-рецензії довідкового видання «Звільнена карта. Довідник нових геонімів Херсонської громади», підготовленого експертною групою Комісії з перейменувань Херсонської міської військової адміністрації. До складу комісії увійшли відомі краєзнавці та громадські активісти Дементій Білий, Микола Гоманюк і Сергій Дяченко та херсонські науковці, викладачі Херсонського державного університету Наталя Кузовова, Олексій Макієнко і Вадим Яровий.

У довіднику проаналізовано й узагальнено величезний фактичний матеріал щодо кардинальних змін на карті геонімів Херсона за часи декомунізації та дерусифікації. Закономірно, що вони відбулися переважно в часи російської агресії проти України, а повномасштабне вторгнення та тимчасова російська окупація лише прискорили цей край назрілий і навіть перезрілий процес.

Також у довіднику оброблено відомості про історію формування та зміни на карті топонімів Херсонської громади XIX–XXI століть, причому ці зміни дають можливість чітко простежити зміст політики історичної пам'яті впродовж трьох основних періодів історії Херсона – імперського, радянського і часів відновлення незалежності України.

Наголошено, що довідник є не лише вагомим внеском у процес формування української національної ідентичності херсонців, а й став помітним явищем у поступі херсонського краєзнавства.

Ключові слова: довідник, геоніми, Херсонська громада, експертна група, звільнена карта.

На довідники завжди існує значний попит. Проте якісних довідників постійно не вистачає. Наголосимо, що йдеться саме про якісні видання. Неякісних з'являється чимало, що пояснюється суто формальними намаганнями видати нашвидкуруч «зліплені» видання за наукові монографії. Йдеться про збірники з переліком здебільшого зрозумілих і банальних термінів без належного науково-довідкового апарату. Такі довідники приносять користь лише їхнім авторам.

Дефіцит якісних довідникових видань з історії пояснюється складністю та необхідністю витрати чимало напруженої праці. До того ж для підготовки якісного словника потрібна висока

кваліфікація автора, бажання та здатність підготувати якісну працю. Відразу наголосимо, що рецензоване видання є фаховим, кваліфікованим, якісним.

Актуальність і навіть нагальна потреба в такому довіднику не підлягає сумніву. У часи дерусифікації і декомунізації, російсько-української війни карта геонімів змінюється з небаченою швидкістю. Варто зазначити, що в цій царині шостий Президент України В. Зеленський продовжив розпочату п'ятим Президентом П. Порошенком давно назрілу справу. Це добрий приклад послідовності в державницькій політиці, причому гасло «Армія, мова, віра» стало стратегією

держави у війні з навалою Росії. До того ж херсонці сприймають пострадянські перейменування як єдиний процес (Білий, Гоманюк, 2025: 228).

Таке видання є як ніколи на часі. Його чекали державні структури, місцеве самоврядування, освітяни, науковці, усі патріотично налаштовані херсонці. Історики чекали довідника вже 10 років. Пригадуємо, що для написання текстів з історичного краєзнавства, зокрема відповідних лекцій, ми використовували аматорський «Перелік нових назв вулиць Херсона», виданий як додаток до відомої своєю увагою до історії краю херсонської газети «Гривна».

Структура довідника надзвичайно зручна і корисна для читача, що є своєрідною візитівкою видання. Довідник складається зі вступу, трьох розділів і додатку.

Насамперед відзначимо продумане та дбайливе поліграфічне оформлення, продумані ілюстрації. Це вкрай важливо з огляду на вимогливість читача, конкуренцію друкованих видань з YouTube та інші реалії інформаційного суспільства. Важливо, що електронна версія довідника розміщена на сайті «Херсон. Звільнена карта» (Херсон. Звільнена карта. Вебсайт ГО Херсонське обласне відділення Соціологічної асоціації України). На цьому сайті містяться численні матеріали, дотичні до питання перейменування та ширшої проблеми історичної пам'яті Херсона – до речі, сайт в електронній адресі має саме таку назву – «пам'ять». У розміщених матеріалах доволі широко представлена й відповідна діяльність кафедри історії, археології та методики викладання Херсонського державного університету. Передусім заслуговують на позитивну оцінку значна кількість і високий професіоналізм матеріалів Наталі Кузовової. Сайт зроблений доволі якісно.

У «Передмові» один із редакторів видання Д. Білий подає мету видання, характеризує роботу Комісії з перейменувань Херсонської міської військової адміністрації у 2023–2024 роках та її експертної групи, підводить підсумки «кампанії з питань декомунізації топонімів в населених пунктах Херсонської міської громади, характеризує громадське обговорення перейменувань (Білий, Гоманюк, 2025: 8). До речі, у процесі цієї кампанії було перейменовано 165 назв, що становить 14% загальної кількості.

У першому розділі «Перелік старих і нових назв» міститься список нових і старих геонімів (райони, площі, проспекти, вулиці, провулки, бульвари, проїзди, сквери, парки, селища тощо) Херсонської міської громади – власне міста й околиць – Антонівки, Зеленівки, Богданівки, Комишан, Приозерного, Молодіжного, Садового, Придніпровського, Степанівки. Важливо, що кожне перейменування містить інформацію про відповідне розпорядження начальника ХМВА.

Інформаційно-довідкові матеріали щодо нових назв розміщені у другому розділі. Тут наведені старі назви та короткі довідки-обґрунтування нової назви із зосередженням уваги на коротенькій біографії діячів чи історичній події чи явищі, з якими пов'язаний відповідний топонім. У разі повернення первісної (дорадянської) назви подана історія її виникнення, наведені випадки «образно-поетичних назв» (скажімо, Яблунева вулиця в Антонівці). Також наводяться приклади переосмислення назв – типовим є перейменування в с. Придніпровське вулиці «55 років Перемоги» на вулицю «Перемоги», пов'язуючи нову назву «з визволенням Правобережної Херсонщини у листопаді 2022 р. від російських загарбників та очікуванням перемоги України у російсько-українській війні» (Білий, Гоманюк, 2025: 67).

На нашу думку, було б доречним у цьому розділі пояснити, чому стара назва потребує перейменування. Скажімо, у випадку з вищезазначеною вулицею в с. Придніпровське стара назва відображає радянське тлумачення подій Другої світової війни. Або перейменування назв вулиць «О. Матросова», «Першотравнева», «З. Космодем'янської» важливо пов'язати з декомунізацією, назва на честь М. Ломоносова – з деколонізацією, на честь М. Горького – з дерусифікацією тощо. Такі пояснення суттєво обсяг видання не збільшили б, але дали б змогу читачеві усвідомити логіку перейменувань. У разі потреби можна послатися на відповідні законодавчі приписи.

Третій, найбільший за обсягом, розділ «Формування системи геонімів Херсонської громади 1845–2024 рр.» містить передмову, список джерел, використаних авторами, перелік геонімів із коротенькою, буквально на кілька строк, історією появи та функціонування геоніму. У передмові цілком обґрунтовано наголошується, що в довіднику вміщено «перший узагальнюючий» текст, який найбільш повно відбиває всі зміни геонімів на території Херсона впродовж XIX–XXI ст. (Білий, Гоманюк, 2025: 75). І хоча «узагальнюючого тексту» ми не знайшли, зате є узагальнюючі факти щодо змін геонімів, що дає змогу в майбутньому підготувати дослідницький текст із використанням зробленого в довіднику. Власне із цим погоджуються й упорядники видання, наголошуючи, що «довідник – це спроба створити основу для подальшого дослідження назв Херсонської міської громади» (Білий, Гоманюк, 2025: 75).

Привертає увагу ґрунтовний перелік використаних різноманітних джерел, залучених до роботи авторами. Крім актових, ділових і картографічних джерел, автори ретельно опрацювали праці херсонських краєзнавців – С. Сухопарова, Є. Горностаєва, І. Ратнера тощо. Залучено до аналізу й неопубліковану «найсвіжішу» роботу одного з авторів довідника С. Дяченка «Історія

перейменувань вулиць у центральній частині Херсона».

Дискусійною уявляється визначена хронологія розділу – 1845–2024 рр. Очевидно, що нижня межа пояснюється тим, що найдавніше використане джерело датується саме 1845 р. – це «План Херсонської губернії губернского города Херсона. 1845 г.» (Білий, Гоманюк, 2025: 77). Але ж план зафіксував те, що на цей рік вже склалося, вже існувало незалежно від відображення в джерелах. Топоніміка міста почала формуватися ще з доімперських часів (відповідно геоніми відомі), а із заснуванням і розвитком міста виникала й урбанстична геоніміка, причому її поступ був обумовлений природним розширенням міста та появою нових районів, специфікою функціонування міського простору, етнічним чи соціальним складом населення тощо. До речі, автори довідника використовують геоніми, що виникли до 184 р.: «Военний форштадт», «Сухарне», «Забалка» тощо (Білий, Гоманюк, 2025: 79–84). На нашу думку, доречніше було б позначити нижню хронологічну межу датою заснування міста, а в тексті пояснити особливості складання та фіксації геонімів.

Складений авторами «Перелік геонімів міста Херсона» заслуговує найвищої оцінки. Йдеться насамперед про військовий час, недоступність частини документів, відсутність чіткої системи геонімів тих населених пунктів, які з 2019 р. стали частиною Херсонської міської громади. Але, попри ці та інші труднощі, перелік геонімів складений ретельно, зважено, професійно, з почуттям важливості (наукової, просвітницької, патріотичної) справи. Наголосимо, що довідник є наслідком величезної інтелектуальної праці, злагоженості команди авторів, уміння знайти ресурси, підібрати ілюстрації тощо.

Власне сам перелік складається з назв проспектів, вулиць, провулків, площ, бульварів як самого міста Херсон, так і населених пунктів Херсонської громади. До кожного геоніма додано стислу довідку – сучасну та колишні найменування з датами фіксації та посиланнями на джерело, місце розташування (адміністративний та історичний райони), зміни в кордонах геоніма тощо. Цей величезний упорядкований обсяг інформації є, безумовно, найбільш цінною для краєзнавців частиною видання.

Довідник містить розлогий додаток, що можна лише вітати. Першим додатком є «Принципи перейменування в Херсонській громаді, розроблені Експертною групою при комісії з перейменувань», датовані березнем 2023 р. (Білий, Гоманюк, 2025: 196–197). Власне цей документ пояснює засади діяльності комісії і вартість прискіпливої уваги читача. Зокрема, метою проголошено створення «сталого системи» геонімів як відображення специфіки й самобутності українського міста

Херсона (Білий, Гоманюк, 2025: 196). Експерти прагнуть «остаточно позбутись залишків системи ідеологічних назв тоталітарного минулого сусідньої ворожої держави», тобто, простіше кажучи, йдеться про декомунізацію та дерусифікацію імперських і радянських часів. Буквально «проситься» ще одне – відображення історії та сьогодення українського Херсона як невід’ємної частини західної, європейської, цивілізації, що зафіксовано в Конституції України.

Експерти чітко й логічно формулюють засади та принципи перейменувань, проголошуючи намагання позбутися імперсько-радянського мілітаризму й ідеологічних маркерів імперської зверхності, прибрати події та імена імперських і радянських часів, не пов’язаних із містом, краєм та Україною. Експерти наголосили також на потребі прибрати геоніми, «пов’язані з негативними явищами впровадження колоніальної, імперської політики поневолення, закріпачення, утисків розвитку українського та інших народів, а також перешкоджання захисту та розвитку прав і свобод людини» (Білий, Гоманюк, 2025: 198). Слушно сформульовано побажання використати різноманітні інструменти «коммерціалізації та глорифікації» – малі архітектурні форми, алеї та інші садово-паркові форми, архітектурні ансамблі, найменування установ та підприємств тощо (Білий, Гоманюк, 2025: 198).

У додатку вміщено два невеликі, але змістовні тексти членів комісії – «Гендерне питання й політика пам’яті в назвах вулиць Херсона» Наталі Кузовової та «Діячі земського самоврядування у вимірі політики пам’яті (на прикладі Херсонської міської територіальної громади)» Олексія Макієнка. Сподіваємося, що важливі аспекти перейменувань (формування модерної української політичної пам’яті, української національної культури та науки, замовчувані сторінки історії, європейська ідентичність) отримають належну увагу в подальших писаннях членів експертної групи.

Слід вітати й наявність у додатку матеріалів соціологічних обстежень громадської думки мешканців громади щодо перейменувань вулиць станом на серпень – вересень 2023 р. і травень 2024 р. Ці дані, крім іншого, містять цікаві особливості історичної пам’яті та політичної самоідентифікації херсонців.

Природно, що в рецензентів виникли побажання й поради для вдосконалення рецензованого видання з огляду на те, що процес дерусифікації та декомунізації продовжиться. Зауважимо, що відповідні резерви мають лише добрі видання. Так, довіднику бракує текстів, зокрема узагальнюючих. Йдеться про нарис з аналізом відповідних дій влади (політики пам’яті) щодо назв і перейменувань в часи імперії, совітів, років незалежності.

Тоді читачеві було б зрозуміла логіка та сенс назв та їх перейменування в окремі періоди історії, необхідність змін мапи геонімів у часи російської агресії. Доречним був би аналіз найбільш чутливих перейменувань з огляду на тренди російського та радянського намагання знищити українство, перетворивши українців і громадян України взагалі на покручей під різноманітними етикетками – «малороси», «радянська людина», «радянське населення» тощо.

Щодо наведених в довіднику даних соціології, то вони є дещо фрагментарними, оскільки новітній етап змін геонімів почався у 2015 р., а відомості подані лише за 2023–2024 рр. Бажано було б використати матеріали опитування по всій Україні в регіональному та соціально-віковому вимірах, що дає змогу виокремити специфіку Херсона. Напрошується також більш розлогий і фаховий (із залученням психологів, істориків,

культурологів) аналіз соціології, який масив соціологічних відомостей перетворить на знання.

Висловлені побажання, по-перше, мають рекомендаційний характер. По-друге, і це є головним підсумком, «Довідник нових геонімів Херсонської громади» є фаховим аналізом украї актуальної для Херсона і всієї України проблеми. «Довідник» наочно засвідчує величезний обсяг роботи експертної групи, її професіоналізм і патріотизм, громадянську мужність, істинну любов до рідного краю. За все це і за ще багато неказаного в цій царині їм велика подяка.

«Звільнена карта. Довідник нових геонімів Херсонської громади» є свідченням помітного кроку у формуванні української національної ідентичності в роки російської агресії. Омріяна перемога зробить ці зрушення незворотними. А довідник вже став яскравою сторінкою в історії херсонського краєзнавства.

Література:

1. Білий Д., Гоманюк М., Дяченко С., Кузовова Н., Макієнко О., Яровий В. Звільнена карта. Довідник нових геонімів Херсонської громади. Заг. ред. Д. Білого, М. Гоманюка. Херсон : Вид-во Херсонського державного університету, 2025. 238 с.
2. Херсон. Звільнена карта. Вебсайт ГО Херсонське обласне відділення Соціологічної асоціації України. URL: <https://www.khersonmemory.info/>.

References:

3. Bilyi, D., Homaniuk, M., Diachenko, S., Kuzovova, N., Makiienko, O., Yarovyi, V. (2025). Zvilnena karta. Dovidnyk novykh heonimiv Khersonskoi hromady [Released Map. Directory of New Geonyms of the Kherson Community]. D. Bilyi & M. Homaniuk, Eds. Kherson: Kherson State University Publishing House [in Ukrainian].
4. Kherson (n.d.). Zvilnena karta [Released Map]. Website of the NGO Kherson Regional Branch of the Sociological Association of Ukraine. Retrieved from <https://www.khersonmemory.info/> [in Ukrainian].

Рецензія надійшла до редакції 27.03.2025
The review was received 27 March 2025

Наукове видання

ПІВДЕННИЙ АРХІВ SOUTH ARCHIVE

(історичні науки)
(Historical Sciences)

Випуск — XLIX
Issue

Підписано до друку: 01.04.2025 р.
Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 7,21. Замов. № 0425/335. Наклад 300 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.